1966
794

АРХИВ

АРХИВ

АЗӘРБАЈҸАН ССР АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

МИР ҸӘЛАЛ

Ҹ. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

(Филоложи факүлтәнин тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити)

БАКЫ — 1966

АЗӘРБАЈЧАН ССР АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

1966
794

МИР ҸӘЛАЛ

8Аз1
М68

Ҹ. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ ҺАГГЫНДА

(Филоложи факүлтәнин тәләбәләри үчүн дәрс вәсаити)

30118
801.132
30485

БАКЫ—1966

АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИЈЈАТЫНДА РЕАЛИЗМИН МҮӘЈЈӘНЛӘШМӘСИ ВӘ ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА

Варлығын ин'икасындан ибарәт олан әдәбијјат вә сәнәт әсәрләриндә һәјат һәгигәтләринин бу вә ја башга дәрәҹәдә екс етдирилмәси һәмишә тәбии, зәрури вә гануни бир һалдыр. Һәр һансы дөвр, гурулуш вә ја ҹәмијјәтдә елә сәнәт вә сәнәткар тапмаг чәтиндир ки, һәјатла, варлыгла мүәјјән әлагәси олмасын.

Хәјалата, көјләрә, хүлјалара ујан ән романтик шаирин дә ганадлы илһамынын мәнбәји мәһз јердә, ичтимаи аләмдә, һәјатдадыр. К. Маркс Робинзонун ҹәмијјәтдән узаг, јени бир һәјат гурмаг хүлјасынын әсасыны изаһ едәрәк көстәрирди ки, о, хәјали һәјат планыны мәһз бурадан, ичтимаи һәјатдан апармышдыр.

Сәнәт вә әдәбијјатда реаллыг илә инандырыҹылыг бир-биринә јахын мәфһумлардыр, амма ејни мәфһумлар дејилдир. Һәјат материалы олан һәр әсәри реалист сајмаг олмаз. «Дәдә Горгуд» дастанындан, «Мәлик Мәммәд» нағылындан тутмуш классисизм мәктәбинә мәнсуб бир сыра шаирләрә гәдәр бүтүн әдәби-бәдии әсәрләрин һамысында, һәтта лап әфсанәви, әсатири әсәрләрдә, бу вә ја башга дәрәҹәдә һәјат материалына, бунун гисмән дә олса һәгигәтә ујғун тәсвир вә тәлгининә раст кәлмәк мүмкүндүр.

«Мәлик Мәммәд» нағылында сәадәт символу олан алманын дивләр тәрәфиндән оғурланмасы, ҹаны шүшәдә, мәскәни гујуда олан ағ див илә гәһрәманын вурушмасы вә гәләбәси тәсвир олунур. Бу әфсанәви сүжетин өзү дә һәјат һәгигәти илә бағлыдыр. Феодал мүнасибәтләри вә динин һаким олдуғу дөврдә инсанларын шүурунда һәјат вә мүбаризә анлајышы мәһз белә, хәјали аләм шәклиндә, дини әгидәләрлә екс олунурду. Инсанларын хариҹи аләм, варлыг һаггындакы авам тәсәввүрләри бир һәгигәт иди.

Анҹаг реалист сәнәтин мәһз бир **стил, јарадыҹылыг** үсулу, **ҹәрәјан вә һәјат материалына** сәнәткарын әсас **мүнасибәти**

кими јаранма, мүәјјәнләшмә вә инкишафы, хүсусән, Азәрбајчанда узун вә мүрәккәб, тәзадлы јоллар кечмишдир. Сәнәтдә реализмин үстүнлүјү сон әсрләрә аиддир. Мә'лум олдуғу үзрә, бизим гәдим әдәбијјат тарихимиз башлыча олараг ше'р тарихимиздән ибарәтдир. XVIII әсрә гәдәр биздә әдәби-бәдии әсәрләр әсасән нәзм илә, мүгәффа јазылырды. Бу шәкил әдәбијјатда башлыча һүнәр сајылырды. Һәтта елми әсәрләр, сәрф-нәһв, луғәт китабларында белә гафијәли јазы үстүн тутулурду. Бу заһири шәкил хүсусијјәтинин өзү јазыда, әдәбијјатда һәјат һәгигәтиндән јајынманын, охучудан узаглығын, күтләләрин арзу вә тәләбләринә е'тинасызлығын бир әламәти иди. Һеч тәсадүфи дејил ки, сон әсрләрә гәдәрки бир чох көркәмли шаирләрин әсәрләриндә мәтләб, мәзмун нә гәдәр күчлү, әтрафлы, тәфсилатлы верилсә дә, мүәллифин јашадығы дөвр, ичтимаи һәјат, өлкә, мүасир мејл вә арзулар, сырави инсанлар, онларын әмәк һәјаты, мәишәти чох зәиф, һәтта бә'зән көзә чарпмаз дәрәчәдә иди.

Феодал мүнасибәтләри, шәриәт әһкамы сағлам тәфәккүр вә тәсәввүрү буховламыш, мәнкәнәјә салмышды. Реал ичтимаи мүнасибәтләрин тәбиәти, истигамәти, нәтичәләри нәзәрә алынмырды.

Бөјүк сәнәткарлар буну һисс едирдиләр. Анчаг реал вәзијјәтин сәбәбләрини, ичтимаи көкләрини, манеәләри, инкишафын јолуну тәмизләмәк, чарәләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Онлар чәмијјәт тарихинин, инкишафынын динамикасыны ача билмирдиләр.

Бөјүк Фүзулинин даһијанә ше'рләриндә мәһкум инсанын мә'нәвијјаты, һиссләри, һәм инчәлији, һәм дә гүдрәти илә экс олунмушдур. Ән аловлу инсани һисс олан мәһәббәтин көһнә чәмијјәтдә мүбтәла олдуғу бүтүн мәһрумијјәтләр, ашигин чәкдији дәрд вә изтираблар јаныглы бир дил, јүксәк шаиранә бир шәкилдә тәрәннүм едилмишдир. Анчаг азад мәһәббәтин јолуну кәсән манеәләр вә онларын көкләри, дәрин ичтимаи зиддијјәтләр лазымынча арашдырылыб ајдынлашдырылмамышдыр. Белә бир тәшәббүс о заман һәтта бөјүк шаир үчүн имкан харичиндә иди. Ашигин һәр чәһәтдән ағыр вәзијјәти верилмиш вә бу, «ешг әһлинин» гисмәти, нәсиби кими гијмәтләндирилмишдир.

«Дөвр чөврүндән шикајәт едәнә ашиг демә!» Бурада истәр-истәмәз сүкут тәблиғ едилмишдир.

«Гијамәтдә һесаби олмајанлардандыр ол гафил,
Ки фәрг ејләр фәрагын шамини субһи-гијамәтдән.
Тәриги сәбрү тәдбири сәламәт ләззәтин билмәз,
Мәнә ешги мәламәт јеј кәлир сәбрү сәламәтдән...»[1].

[1] Күллијјат дивани Фүзули. 1308 (һичри), сәһ. 182.

Лејлинин, Мәчнунун фачиәси вә изтираблары әслиндә тәк бир ашигин дејил, бүтүн сәрбәст дујуб-дүшүнән кәнчләрин, феодал дүнјасынын фачиәси иди. Мүсәлманлығын ағыр бир мәнкәнәјә салдығы тәбии, инсани һиссләр шикәст едилир, мүнасибәтләри ејбәчәр һала салыныр, дујуб-дүшүнән һәгиги инсан физики чәһәтдән олмаса да, мә'нәви чәһәтдән мәһв едилирди.

Фарс-әрәб тә'сири илә јаранан гәдим гәзәл ше'риндә һадисәләр, сүжетләр, гәһрәманлар о гәдәр үмуми, мүчәррәд шәкилдә тәсвир олунурду ки, чох заман бу әһвалатын һансы әсрә, һансы өлкәјә, дөврә, һансы ичтимаи зүмрәјә аид олдуғуну мүәјјән етмәк хүсуси тәдгигат тәләб едирди. Ше'рин истигамәтини һәјат һәгигәти јох, тәхәјјүл, јерә енмәк истәмәјән ганадлы, романтик шаир илһамынын истәк вә мејли тә'јин едирди.

Ајдындыр ки, мәнбәјини, гидасыны вә гүдрәтини һәјатдан вә ичтимаи мүбаризәләрдән алан әсил сәнәт әсәрләриндә бу вәзијјәт узун мүддәт давам едә билмәзди.

Кечән әсрләрдә бир мејл, бир арзу кими әдәбијјатда көрүнән реалист тә'сирләр XIX әсрдә бүтүн дүнјада олдуғу кими, Азәрбајчанда да гүдрәтли әдәби мәктәб мөвгејинә јүксәлди, бүтүн бәдии, јарадычы шүуру ән чох дүшүндүрән мәсәлә олду.

Реализм әдәби мәктәби һәм дә әдәбијјатда тамамилә јени дөврүн, јени вә јүксәк бир мәрһәләнин башландығыны хәбәр верирди. Реализмә күчлү мејл, һәлә XVIII әсрдә, феодал мүнасибәтләринин чүрүмәјә башладығы дөврдә Вагиф ше'р чәрәјанында мејдана кәлмишди.

Вагиф бир тәрәфдән халг әдәбијјаты мејлинә, икинчи тәрәфдән Азәрбајчан кәнд һәјаты вә мәишәтинин чанлы лөвһәләринә мәфтунлуғу илә ше'рә тамам јени бир тәравәт, садә үслуб, әлван сурәтләр силсиләси кәтирирди.

Вагиф ше'ринин илк бејтләриндән сечмәк чәтин дејил ки, бу Азәрбајчандыр, шимал маһаллардыр, Газах, Гарабағ, Кәнчә кәндләринин гисмән көчәри, малдар кәндлиләринин мәишәтидир. Бу, мүасир һәјатдыр.

Чанлы һәјата вә реал инсанлара јахынлыг, мәзмун вә мәфкурәдән башга Вагифин сурәтләр аләмини тамамилә јени бир шәкилдә мүәјјәнләшдирир, классик, ән'әнәви гәзәл, гәсидә ше'риндән ајырырды.

Вагиф ше'риндә, бүтүн гүввәти, колорити илә көрүнән әлван, һәгиги кәнд мәишәти гәзәл ше'ринин тәләб вә тәбиәтинә ујмајан јени бир аләмдир.

Гашы каман, киприкләри гәмәлим,
Ағзы шәккәр, додаглары јемәлим,
Әлван кәлағајы, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

Меһрабү мәнбәрим, Кәбеји-үлјам,
Әглим, һушум, чаным, һәм диним, дүнјам,
Елим, күнүм, обам, Мисрү Зүлејхам,
Јусифи—Кән’аным нечүн кәлмәди?...
Ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим,
Бир түрфә ағ әллим, күмүш биләклим,
Гарычгај чилвәлим, товуз бәзәклим,
Либасы әлваным, нечүн кәлмәди?[1].

Бу бәдии васитә вә сурәтләр (каман гаш, киприји ох, шәкәр сөз, күмүш биләк,...) кечмиш гәзәл ше’риндә дә вар иди. Анчаг бу **шәкил** вә **гурулушда** дејилди.

Вагиф дил материалыны о гәдәр јениләшдириб, көһнә тәркиб вә епитетләрдән тәмизләјиб, ону елә тәравәтләндириб тәзә вә хош бир рәнкә салыб ки, ше’рдә чанлы, реал, һәгиги бир **мәишәт лөвһәси** јараныб: «Шәкәр данышыглым, бәјаз мәмәлим, ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим, тәр голлум, күл әллим, күмүш биләклим, товуз бәзәклим...».

Бу мәчаз вә епитетләр тамамилә **реалист тәсвир** чәбһәсиндәндир. Бунларын һәрәсиндә ики тәрәф вар: илк вә сон сифәт. Шәкәр сөз көзәлин нитгинә верилән сифәтдир. «Данышыглы» јох, «данышыглым» дејиләндә тәркибин ахырына да бир сифәт, шәхси нисбәт кәлир, јә’ни бу шәкәр данышыглы көзәл **мәнимдир**.

Епитет һәм мүрәккәб, һәм бәдии, һәм дә чанлы, ајдындыр. Бурадакы мөһкәм бәдии мәнтигә, ардычыллығa, диггәт едәк; гол, биләк, әл. Бәдән үзвләринин һәрәсинә мүнасиб, инчә сифәт верилиб:

Тәр голлум, *күл* әллим, күмүш биләклим.

мисрасында бәдии мәнтигә мүнасиб сәлис вә көзәл бир аһәнк, мусиги вардыр:

Ағыз-дил, әл-гол, гарышга-товуз
Чилвә-бәзәк...

Бүтүн бу сөз вә **тәркибләр** илһамла јарадылмыш бир рәсм әсәриндә бир-бирини тамамлајан рәнкләр кими ше’рдә дә бир-бирини тәсдиг едән бәдии васитәләрдир.

Көрүндүјү кими Вагиф схоластик ше’р стили вә техникасындан тамамилә фәргли олараг халг **һәјаты** зөвгү вә данышыг дили зәминәсиндә шифаһи әдәбијјата, ашыг ше’ринә әсасланан јени, реалист бир ше’р мәктәби јолуну тутмушдур.

Мүгәддәс, дини мәчлис вә мәрасимләри, шәхсијјәт вә сималары һүнәр вә јүрүшләри вәсф едән **диван** шаирләриндән фәргли олараг Вагиф халис чанлы һәјат, мәишәт сәһнәләрини ше’рә лајиг билмишдир.

[1] С. Мүмтаз. «Азәрбајчан әдәбијјаты», М. П. Вагиф, Бакы, 1925-чи ил, сәһ. 13.

Гәзәл әдәбијјаты анчаг меј, мәһәббәт аләмини јүксәк, тәнтәнәли, ади мәишәт лөвһәләрини исә көзәллик вә инчәликдән кәнар сајдығы һалда Вагиф чанлы кәнд мәишәтини, һәтта бу мәишәтин тәнгидини мәһз ше’рдә ифадә етмәкдән чәкинмәмишдир. Бу исә әдәбијјата јени мөвзу вә мәтләбләрин кәлмәсинә, халг һәјатынын, дәрд вә еһтијачларынын ше’рә лајиг көрүлмәсинә, зөвгләрин дәјишиб тәрбијә олунмасына көмәк етмишдир.

Шимали Азәрбајчан Русија тәркибинә дахил оландан сонра Азәрбајчан Иран сијаси тә’сир даирәсиндән тамам узаглашды. Буна көрә дә бәдии әдәбијјат саһәсиндә дини, ән’әнәви мөвзулара мүнасибәтдә бир јениләшмә вә чанлы һәјата мејл, көһнә мәишәти тәнгиди чәбһәдән **тәсвир** гүввәтләнди. Инди тәнгид јалныз һәчв характериндә, ајры-ајры шәхсијјәтләрә (руһани, мүлкәдар, һакимләр...) јох, бүтүн ичтимаи гурулушун, тәсәррүфат, дини-мәишәт, феодал, дөвләт, идарә, тәфәккүр **системинә** доғру чеврилән кәскин ичтимаи сатира рәнки алмагда иди.

Мәшһур маарифпәрвәр шаир Сејид Әзим Ширвани руһани тәһсили алса да, ислам дини еһкамына инаныб она итаәт етсә дә, ичтимаи һәјатда баш верән јениликләрә, һәгиги әдәбијјат гаршысында дуран јени вәзифәләрә биканә галмамыш, охучуларыны **мүасирлијә, рус дилини сә’ј илә өјрәнмәјә**, чанлы һәјат һәгигәтләринә, ајыглыға чағырмыш, ичтимаи шүурун ојанмасына чох сә’ј етмишдир.

Онун Һәсәнбәј Зәрдаби илә мәсләк достлуғу «Әкинчи» гәзетиндә фәал иштирак етмәси, чүрүк шәриәт һөкмләринә гаршы чәсарәтлә чыхыш етмәси, дини мөвһуматы әсас сатира һәдәфи сечмәси «Гафгаз әһлинә хитаб» ше’риндән ашкар көрүнүр:

Әссәлам еј әһалији-Гафгаз!
Еј рәисани-начибүл-е’заз!
Күнү-күндән зәлилү хар олуруг,
Мөһнәтү гүссәјә дүчар олуруг.
Бу гәдәр дәрд ким олур һадис,
Она биелмлик олур баис.
Бир бәладыр бу дәрди-надани,
Ки, онун елм олубду дәрмани[1].

Әдәбијјата јенилик, әсил мә’нада **реализм** тәләби бөјүк әдиб вә мүтәфәккир, Азәрбајчанда вә бүтүн ислам Шәргиндә драматуркијанын баниси Мирзә Фәтәли Ахундовун әсәрләриндә даһа ачыг, күчлү вә әсаслы иди.

Рус-Авропа мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш олан, мүасирлик тәләбләрини ичтимаи аләмдәки тәрәгги вә јениликләри дәриндән дујуб дәрк едән, мүсәлман align

[1] С. Ә. Ширвани. «Ше’рләр», Бакы, 1963, сәһ. 5.

мәишәт тәрзинә, мөвһумлу гајда вә ән'әнәләрә дәрин нифрәт бәсләјән материалист көрүшлү әдиб өз халгынын, вәтәнинин ничат јолуну јениликдә, мәдәнијјәтдә, јени әдәбијјатда, ичтимаи шүурун ојанмасында, чәмијјәтин јенидән гурулмасында көрүрдү.

Кечән әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјатында реализмә доғру олан кәскин дөнүш Франса вә Русија кими мәдәни өлкәләрдән фәргли олмушдур. Бурада схоластик әдәби стил нисбәтән күчлү иди вә һаким мөвгејини асанлыгла итирмәк истәмирди.

Русијада тамам башга бир шәраит јаранмышды. XIX әср рус реалист әдәбијјатынын сүр'әт вә гүдрәтлә јүксәлмәси дөврү, рус чәмијјәтиндә әмәлә кәлән тәрәгги, кәнддә синфи гүввәләр тәнасүбүнүн, мүбаризәләрин характер вә шәклинин дәјишмәси әдәбијјат үчүн һәлледичи фактор иди вә «натурал мәктәб» дејилән реализмин гида мәнбәјини тәшкил едирди.

В. Белински кими нәһәнк бир алим көзү бу дөнүшү диггәтлә изләјир, алгышлајыр, өјрәнир, үмумиләшдирир вә истигамәтләндирирди. О, јазырды: «Гогол бизим әдәбијјатымыза јени үнсүрләр кәтирди, чохлу тәглидчиләр доғурду, чәмијјәти, романы һәгиги мүшаһидә, анламаг јолуна салды, рус әдәбијјатынын, рус поезијасынын јени дөврү Гогол илә башланыр...»[1].

Белински әдәбијјатдакы бөјүк дөнүшү ачыг көстәриб дејирди ки, кечмиш повестләр анчаг мүәллифләринин хәјалында, зеһниндәки дүнјаны тәсвир едирдисә, бизим заманәмизин повестләри һәгиги һәјаты әкс етдирирләр.

М. Ф. Ахундов заманын көзүачыг, јүксәк сәвијјәли әдиби кими бунлары көрүр вә вәтәниндә өз доғма әдәбијјатынын талеји вә кәләчәјини дүшүнүрдү.

О, һәр шејдән әввәл, гәзәл-гәсидә әдәбијјатына, шәрг классисизминин донмуш, гәлиб һалына дүшмүш әдәби нормаларына, мөвзуларына гаршы мүбаризә зәрурәтини һисс едирди. Әдәбијјата јени мәзмун, мә'на, һәјати сәс, нәфәс, јени жанрлар кәтирмәјә сә'ј едирди.

Јашадығы Тифлис мүһитиндә рус халгынын сүр'әтлә вә вүс'әтлә инкишаф едән мүтәрәгги реалист әдәбијјатында көрдүјү јениликләри Азәрбајчанда вә бүтүн Шәргдә көрмәк истәјирди. Тифлисдә Воронсовун тәшәббүсү илә ачылан театр Ахундову чох севиндирмиш, јени драм әсәрләри јазмаға вә бу јени әдәби үсулу Азәрбајчан чамааты арасында јајмаға илһамландырмышды. М. Ф. Ахундов 1859-чу илдә (һичри 1276) «Тәмсилат» ады алтында нәшр етдирдији комедијала-

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш әсәрләри, ССРИ ЕА нәшри, 1958—59. чилд 5.

рынын мүгәддәмәсиндә өз халгы үчүн «Нүмунә јаратмаг» мәгсәдиндән бәһс едәрәк јазырды:

«Инсанын тәбиәтиндә ики үмдә хасијјәт гојулубдур: Бири гәм, бири фәрәһ.

Ағламаг әламәти—гәмдир.

Күлмәк әламәти—фәрәһ...

Фаидеји-нәгли-мүсибәт вә бәһчәт бәни-нөв'и-бәшәрин әхлаг вә хәвасыны бәјан етмәкдир ки, мүстәме' јахшыларына хошһал вә амил вә јаманларындан мүтәәззи вә гафил ола... Асари-гәдимдән һәр шәһри әзимдә имарәти-алијә театр исмилә бәрпа едибдирләр ки, бу имарәтдә каһ кејфијјәти-мүсибәт вә каһ кејфијјәти-бәһчәт бәваситеји-тәшбиһат изһар олунур. **Милләти-ислам арасында бу замана гәдәр анчаг нәгли-мүсибәт мүтәдавилдир**... Бәваситеји-тәгрир вә тәшбиһ бу һәм кәмалы гүсур вә нөгсаны илә, јә'ни әввәла мәсаибин вәз'и вә иншасы мүвафиги-ваге' вә мүтабиги-тәб'и инсани әмәлә кәлмәјибдир вә санијән нагилләрнә бәсирәт үзрә тәрбијәт олмајыб...

Бу әмри-әзимин ичрасы үчүн милләти-ислам арасында һәркиз тәдарикат мүһәјја дејил...

Мән дәхи милләти исламы бу әмри-гәрибдән мүстәһзәр етмәк үчүн бәрсәбили-имтаһан алты тәмсил, бир һекајәт тәсниф етдим...»[1].

Бөјүк әдиб театр сәнәтинин вә драматуркијанын ичтимаи әхлаг вә тәрбијә гајдаларыны сајыр, өз әсәрләринин «бир әндазә вермәк», илк нүмунә олмаг мәгсәди дашыдығыны вә бу сәнәтин кәләчәкдә инкишаф етдирилмәсини арзулајыр.

Мә'лум олдуғу үзрә **Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары** вә «Алданмыш кәвакиб» һекајәси **јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн мүсәлман Шәргиндә јени, реалист әдәбијјатын, тәнгиди-реализм әдәби мәктәбинин мөһкәм бүнөврәси вә башланғычы олмушдур**. Ахундовун рус вә Авропа әдәбијјатына јахындан бәләдлији, мүасир ичтимаи-сијаси һадисәләрин ичиндә, Тифлис мүһитиндә, дөвләт хидмәтиндә олмасы вә хүсусән көһнә шәрг зеһнијјәти вә схоластик ән'әнәви шәрг ше'р стилинин чүрүдүјүнү, инкишафа мане олдуғуну дәрк етмәси ону **реалист әдәбијјатын ән мүбариз тәблиғатчысы сәвијјәсинә јүксәлтмишдир.** Ахундов јалныз рус әдибләринин дејил, бөјүк рус ингилаби-демократ тәнгидчиләринин Белински, Добролјубов, Чернышевскинин мәгаләләрини диггәтлә изләјир вә онлардан өјрәнмәк истәјирди.

Белински мәгаләләринин бириндә өз әсриндә јаранан бөјүк јенилији алгышлајыб дејирди: «Әсримиз хәјал вә хәјал-

[1] Тәмсилати-капитан Мирзә Фәтәли Ахундзадә, Тифлис, 1859, сәһ. 10—11.

чылығын дүшмәнидир. Мәһз буна көрә дә о бөјүк әсрдир. XIX әсрдә хәјалчылыг, сентименталлыг кими күлүнч, алчаг вә үрәк буландырычыдыр. **һәгигәт!**

— Будур әсримизин шүары вә паролу! Е'тигадда, елмдә, сәнәтдә, һәјатда—һәр шејдә **һәгигәт.**

Гүдрәтли вә чәсарәтли әср! О һеч бир сахталыға, јалана, зәифлијә дөзмүр. Онун севдији јеканә шеј варса, о да мүһүмлүк, мөһкәмлик, күчлүлүкдүр!».

Бөјүк рус әдәбијјаты вә ичтимаи фикир саһибләринин әсәрләри Ахундовун дүнјакөрүшүнә, јарадычылыг истигамәтинә чох фајдалы тә'сир көстәрмишдир. О, инанмышды ки, һәјат әдәбијјатын ардынча дејил, әдәбијјат ичтимаи һәјатын ардынча кедир вә онун тә'сирилә инкишаф едир. Шәрг нағыл вә әфсанәләринә, ислам һәдисләринә әсасланан хәјали көзәллик јалан вә пучдур. Әсил көзәл реал варлыгдыр, чанлы һәјатдыр!

Инсанлар сәадәтләрини анчаг әмәк, мүбаризә сајәсиндә өзләри јарада биләрләр. һәјатдан, «фани дүнјадан» кәнар нәинки сәадәт, көзәллик, һеч бир шеј јохдур. Буна көрә дә дүнјаны, јашајышы гијмәтдән, һөрмәтдән салан, ахирәт, чәннәт севдасы вә һүрүлары тәблиғ едән әсәр вә әдәбијјат зијанлы вә лүзумсуздур, ахундларын моизәси кими мә'насыздыр.

Буна көрә дә бөјүк әдиб јени, реалист, мүтәрәгги әдәбијјат, сәнәт мөвгејиндә дурур, мүасирләрини бу јола дә'вәт едирди. Материалист дүнјакөрүшүнә малик олан, өз халгынын инкишафы, кәләчәји һаггында даим дүшүнүб-дашынан, Сә'динин пассив, јарым дини әхлаг дистурларына күлән, сағлам, әгли мүһакимәни ән доғру вә мүгәддәс еһкам кими дүшүнән бир адам, чох тәбии олараг ән'әнәви шәрг, гәзәл әдәбијјаты јолунун көһнәлдијини дәрк етмәјә билмәзди. Мирзә Фәтәли Ахундов хүсусилә бөјүк рус әдәбијјатыны, Пушкин, Гогол реализмини үстүн тутур вә атәшин бир мәһәббәтлә севир, тәблиғ едирди. Әдәби-бәдии әсәрдә һәм мәзмун, һәм шәкил көзәллијини вә бу ики чәһәтин **вәһдәтини** мәзмун, мә'на, фикир үстүнлүјүнү ирәли сүрүрдү. Ахундов әсәрдә мәзмун дејәндә әсасән **реал һәјаты,** чәмијјәти, инсанлары, онларын арасындакы мүнасибәти нәзәрдә тутурду. Азәрбајчан кәнд вә шәһәр һәјатыны илк дәфә һәгиги, чанлы, реал көстәрән өлмәз комедијаларында вә һекајәсиндә бу көрүшләрини бәдии сурәтдә һәјата кечирмәјә чалышмышдыр.

О, әдәбијјата ичтимаи һәјатын күзкүсү вә инсанлар арасында тәрбијә васитәси, мүбаризә силаһы кими бахырды. Комедија, «критика» васитәси илә о, һәр шејдән әввәл, ичтимаи варлығы ифадә вә изаһа чалышырды.

Әдәбијјат, чәмијјәт һәјатыны көз габағында елә чанландырмалы, фикрә, һиссә елә тә'сир етмәлидир ки, охучу көрдүјү һадисәләрин мәнфи вә чиркинликләриндән ијрәнсин, узаглашсын, әксинә, тәгдирәлајиг, јахшы һәрәкәт, адәтләри изләсин.

Илк дәфә олараг мүасир Азәрбајчанын реал һәјаты, чанлы мәишәти, анчаг Мирзә Фәтәли Ахундовун гәләми илә әдәбијјата кәтирилмишдир. Көһнә шәрг зеһнијјәти, еһкамы, һәм дә әдәбијјатынын һәгарәтлә јанашдығы, әсил инсан сајмадығы, әјләнчә васитәсинә, әшја кими алым-сатым васитәсинә чевирмәк истәдији мүсәлман гадынларыны Мирзә Фәтәли бәрабәр һүгуглу инсанлар кими сәнәтә лајиг көрмүш, әдәбијјатда тәсвир етмишдир.

«Мүрафиә вәкилләри» комедијасында 18 јашлы Сәкинә ханым мәһкум, мәзлум вәзијјәтинә чәсарәтлә үсјан едир, рүтбәли, нүфузлу, варлы тәбәгә нүмајәндәләрилә бәрабәр һүгуглу чәсур инсан кими данышыр вә дәдә-баба еһкамына, шәриәтә нифрәтини ифадә едир.

Мө'тәбәр тачир Ағаһәсән илә Сәкинә ханым арасындакы мүкалимә бу әсәрдә чох сәчијјәвидир.

Бурада Сәкинә ханымын чәсур вә мүасир характеринин мејдана чыхмағындан башга әдибин халг дилини, тамам чанлы данышыг дилини бәдии әсәрә кәтирмәји дә диггәтәлајигдир. Схоластик ше'р, гәлиз, долашыг әрәб-фарс тәркибләрилә мүрәккәбләшмиш, анлашылмаз бир дилдә јазылырды. Данышыг дилиндә јазы «авамлыг» сајылырды.

Мирзә Фәтәли бизим әдәбијјатымызда, Вагифдән сонра чанлы данышыг дилинә әсасланан, ону әдәбијјатын програм вәзифәси сајан бөјүк әдиб олмушдур. Онун елми әсәрләриндә дил мүрәккәблијинә раст кәлмәк олар. Чүнки о әсәрләр мәһз заманынын охумушлары, фарс-әрәб дилиндә тәһсил, тәрбијә алмышлары үчүн јазылмыш, бир гәдәр дә әдәби мүнагишә руһунда ән'әнәви стилдә олан әсәрләр иди.

Комедијалар исә халг үчүн, мәһз күтлә үчүн јазылдығындан данышыг дили бурада күчлү бәдии васитә иди. Дин еһкамына, шәриәт ганунларына үсјан едән гадынлар, кишиләр, мәһз өз ана дилләриндә, мәһз өз сәвијјәләриндән чыхыш едәрәк данышырдылар.

Ахундовун әсәрләри кечән әсрдә һәјат һәгигәтинә әсасланан, ичтимаи мәрәзләри ачан, тәнгиди реализм бајрағыны уча тутан вә бүтүн шәрг әдәбијјаты, сәнәт аләмини јени реализм јолуна чағыран, охучулары, мүсәлманлығын гәфләт јухусундан ајылдан долғун мә'налы китаблар олмушдур.

М. Ф. Ахундовдан сонракы 30—40 ил әрзиндә јетишән әдибләр силсиләси—Н. Вәзиров, Ә. һагвердијев, Н. Нәрима-

нов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Үзејир Һачыбәјов, С. С. Ахундов халг һәјатыны, күнүн сијаси-ичтимаи мүбаризәләрини, синфи зиддијјәт вә чарпышмалары (кәндли-мүлкәдар, фәһлә-капиталист, зәһмәт-зүлм, мaариф-чәһаләт, азадлыг-мүтләгијјәт, јенилик-көһнәлик) чанлы лөвһәләрлә инандырычы верәрәк реалист драм вә новелланы сүр'әтлә инкишаф етдирдиләр, әсас жанрлар сәвијјәсинә галдырдылар.

1905-чи ил ингилабы јалныз сијасәтдә, ингилаби һәрәкатда дејил, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән мәфкурәдә, сәнәт вә әдәбијјатда, зөвгләрдә бөјүк дөнүшә, јенилијә сәбәб олмушду. Бу ингилаб мәфкурә саһәсиндә елә бөјүк дәјишмә вә чанланма јаратды ки, јалныз сијаси һәјатда фәал иштирак едән, мүбаризә апаран синифләрин, партијалар вә групларын нүмајәндәләри дејил, өмрүндә сијаси һәјат илә марагланмајан, анчаг күндәлик мәишәти, еһтијачы илә уғрашан тамам битәрәф адамлары, шәһәр әснафыны, авам кәндлиләри дә «атылан топлардан дискинмәјә», «чәрхи-фәләјин тәрсинә дөвран етдијини» дүшүнмәјә вадар етди.

Биринчи рус ингилабынын тә'сирини һисс етмәјән һеч бир мәфкурә саһәси галмады.

Ленинин Толстој јарадычылығы һаггындакы дәрин елми-тәһлили мәгаләләри, хүсусилә јени әдәбијјатын характерини тә'јин едән вә кәләчәк програмыны верән мәшһур мәгаләси—«Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» әсәри məhз бу заман нәшр олунмуш, бүтүн фәһлә, демократик мәтбуат әдәбијјат хадимләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Биринчи рус ингилабы илләриндә Русијанын һәр јериндә олдуғу кими Азәрбајчанда да јени, ингилаби, реалист әдәбијјатын бајрағы көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәкләрә галдырылмышдыр.

М. Горкинин «Ана» романы вә бу әсәрин Гафгазда шөһрәти, «Каспи» гәзетиндә фәһләләрин хаһишинә бөјүк әдибин чаваб вермәси зәһмәткешләри азадлыг мүбаризәсинә, бирлијә, гардашлыға чағырмасы, «Гафгаз һадисәләри» һаггында (1905), Толстој, Пушкин, Гогол, Крылов, Короленко, Чехов башга рус әдиб вә шаирләринин әсәрләринин тез-тез тәрчүмә вә нәшр олунмасы, рус драматургларынын әсәрләринин Гафгаз вә Азәрбајчан театрларында гојулмасы вә шөһрәти јени әдәбијјат уғрунда мүбаризәнин күчләнмәсинә Азәрбајчанда схоластик диван әдәбијјатынын гәзәл-гәсидә тә'сиринин сон дәрәчә зәифләмәсинә, мәғлубијјәтинә вә охучуларыны итирмәсинә сәбәб олду.

Бу дөврдә Азәрбајчан әдәбијјатында јалныз драма, реалист һекајә кими јени жанрлар јаранмамышдыр. Бу дөврдә әдәбијјатшүнаслыг бир елм олараг јаранмыш, Мирзә Фәтәли Ахундовдан сонра Фиридунбәј Көчәрли кими көркәмли гәләм саһибләри јетишмишдир. Фиридунбәј Көчәрли Шәрг вә рус әдәбијјатыны дәриндән билмәси сајәсиндә јени реалист әдәбијјатын јорулмаз тәблиғатчысы олмушдур. Онун Гогол, Толстој, Крылов һаггында, гоншу Гафгаз халгларынын әдәбијјаты һаггындакы мәгаләләри инди дә дәјәр вә әһәмијјәтини итирмәмишдир. Фиридунбәј халглар арасында әдәби әлагә вә достлуғун, әдәби дилдә садәлик, хәлгилијин атәшин тәрәфдары иди. О, Истамбулда јарымчыг тәһсил алыб дөнән, өз халгынын ән'әнәләринә хор бахан, османлы шивәсиндә, «иштә, фәгәт, әфәндим...» ибарә вә ифадәләрилә данышан, јазан мүәллифләри истеһзаја гојур, «Молла Нәсрәддин» журналынын идеја-бәдии чәбһәсини гызғын мүдафиә едирди. Анчаг демократик, рус әдәбијјаты вә елминин тә'сири сајәсиндә бу заман мәктәбләрдә әдәбијјат програмлары јенидән гурулур, Сә'ди, Һафизләр әвәзинә Ахундов, Пушкин, Шекспир, Һүго кими бөјүк әдибләр дәрс китабларында, мәктәб програмларында әсас јер тутурду.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә әдәбијјат саһәсиндә ики тә'сир, ики мејл, ики чәрәјан вурушурду. Биринчиси ән'әнәви, көһнә, јарым дини мәфкурә вә тә'сирләри мүдафиә едән классисизм—романтизм чәрәјаны, икинчиси ингилаби тә'сири, јенилији, һәјат һәгигәтини мүдафиә едән **реализм** чәрәјаны. Биринчиләр ән чох классик шәрг әдәбијјатына, әрәб, фарс нүмунәләринә әсасланырдыларса, икинчиләр рус-Авропа әдәбијјатынын габагчыл нүмунәләринә бөјүк реалист әдибләрә, Крылов, Пушкин, Толстој вә Горкијә әсасланырдылар. Азәрбајчанда бу ики чәрәјандан биринчиси «Фүјузатчылар» ады илә, икинчиси исә «Молланәсрәддин»чиләр ады илә мәшһурдур (һәр икиси 1905-чи ил ингилабы дөврүндә нәшрә башлајан журналларын ады илә бағлыдыр).

Һачы Зејналабдын Тағыјевин мадди көмәји буржуа зијалысы Әлибәј Һүсејнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Фүјузат» (1906—1907) журналы әдәбијјат вә сәнәтдә шәрг мејлләринин, ислам еһкамынын, түркчүлүјүн вә мүәјјән дәрәчәдә «сәнәт сәнәт үчүн» нәзәријјәсинин тәрәфдар вә тәблиғатчысы иди. О, әслән азәрбајчанлы олса да, Азәрбајчаны Түркијәнин бир парчасы сајыр. Азәрбајчан мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын мүстәгиллијини инкар едирди. Редактә етдији журналда һәмишә османлы мүәллифләрини вә әдәбијјатыны үстүн тутур, јерли әдибләрә е'тинасыз бахыр, Истамбулу «гибләкаһи-тәкамүлүмүз» адландырырды.

Буна көрә дә Фиридунбәј Көчәрли, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун әтрафына топланан реалист әдибләр (Мирзә Ҹәлил, Сабир, Һагвердијев), османлы әдәбијјаты тәблиғатына, пантүркизм мејлләринә гаршы кәскин мүбаризә апарыр, рус-Авропа әдәбијјатынын мүтәрәгги ән'әнәләрини,

ән күчлү әдәби үслуб олан тәнгиди реализми мүдафиә вә тәблиғ едирдиләр. Пушкинин, Гоголун, Толстојун јарадычылығы һаггында мәгаләләр јазылыр, мә'рузәләр едилир. Мирзә Фәтәлинин тәшәббүсү илә јарадылан реалист театр јалныз Бакыда дејил, Шуша, Нахчыван, Кәнҹә кими маһалларда ачылыр. Реалист әсәрләр тез-тез тәрҹүмә вә нәшр олунурду. Рус әдәбијјатынын мүтәрәгги тә'сир күчү күндән-күнә артмагда вә јајылмагда иди.

Јереванда вә Гори семинаријасында мүәллимлик едән, әдәби инкишафымызы диггәтлә изләјән маһир тәнгидчи Фиридунбәј Көчәрли шәрг әдәбијјатындакы мәһдудлуға гаршы јени әдәбијјаты, милләтләр арасында сых әдәби әлагә, достлуг, гардашлыг идејаларыны тәблиғ едирди. О, гәлиз дил вә ифадәләр ишләдән јазычылары тәнгид едәрәк онлары бөјүк рус әдәбијјатындан өјрәнмәјә чағырырды.

«Бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә белә ачыг вә садә олур... Рус шаир вә әдибләриндән ән мәшһурлары: Пушкин, Некрасов, Туркенјев, Толстој вә Чехов өз әсәрләрини белә ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар»[1].

Онун Гафгаз мәтбуатында чап етдирдији «Азәрбајҹан комедијалары» (1895), «Азәрбајҹан әдәбијјаты» (1907), «Күрҹү шаири Акаки Серетели» (1908), «Николај Василјевич Гогол» (1909), «Һәјата дә'вәт» (1911) вә башга мәгаләләри там мүасир руһда јазылмыш әсәрләрдир. Фиридунбәј кечән әсрин орталарында, әдәбијјатымызда башланан јени, реалист әдәбијјаты никбин севинҹлә алгышлајырды. «40-чы илләрдән башлајараг Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләриндән әввәлки еротик вә олдугча сентиментал истигамәтдән хејли фәргләнән јени бир мејл көрүнмәјә башлајыр. Бу јени истигамәтин ән көркәмли нүмајәндәси хынзырстанлы Гасымбәј (Закир) олмушдур...»[2].

Тәнгидчи, М. Ф. Ахундовун мәзијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирир:

«М .Ф. Ахундовун Азәрбајҹан әдәбијјатындакы хидмәтләри чох бөјүкдүр: о, һәм шаир, һәм драматург, һәм насир, һәм публисист, һәм дә тәнгидчи иди. Узун мүддәт ичәрисиндә јашадығы маарифпәрвәр адамларын мүһити онун мә'нәви гүввәсинин вә јарадычлыг исте'дадынын инкишафына чох көмәк етмишдир. Рус шаирләриндән о ән чох Пушкини, Гоголу вә Грибоједову јүксәк гијмәтләндирирди, Пушкинин өлүмү Ахундова чох гүввәтли тә'сир етмишди вә о бу кәдәрли һадисәнин хәбәрини алан кими чох тә'сирли бир ше'р дә јазмышды. Өз заманәсинин ән исте'дадлы вә мәдәни мүсәлманла-

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1948-ҹи ил, сәһ: 235.
[2] Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963-ҹү ил, сәһ: 58.

рындан олан Ахундов Загафгазија мүсәлманлары арасында **һуманист** идејаларын ән јахшы тәблиғатчыларындан иди»[1].

Кечән әсрин ахырларында Марағалы Зејналабдынын фарс дилиндә Кәлкәтә шәһәриндә (Һиндистан) чап олунан мәшһур романы «Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси вә ја онун вәтәнпәрвәрлији үзүндән чәкдији бәла» Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә олунду.

Бу роман, мәшһур рус шәргшүнасы Јевкени Едуардевич Бертелсин дедији кими, Гоголун «Өлү ҹанлар» әсәри руһунда јазылмыш әсил реалист-сатирик бир әсәр иди. Бурада мүсәлман еһкамы, Иран, Түркијә, Мисир вә башга шәрг өлкәләрини бүрүјән ҹәһаләт, наданлыг, мүтләгијјәт зүлмү, инсан һүгугларынын тапдаланмасы, әсарәт вә дин һакимләринин вәһшилији вә зоракылығы кәскин реалист лөвһәләрдә, инандырыҹылыгла көстәрилирди.

Тәсадүфи дејил ки, Молланәсрәддинчиләр бу әсәри һәмишә јајмаға чалышыр, онун ајры-ајры фәсилләриндән парчалары тез-тез нәшр вә изаһ едирдиләр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә өз һүгугларыны тәләб едән, мәҹлисләрдә вә ҹәмијјәтләрдә е'тинасызлыг көрән 30 нәфәр Иран фәһләсинин мәктубуна ҹавабында мәһз бу әсәрин адыны чәкир, «Ирани-виранын мәзлумларыны» бу китабы диггәтлә охујуб дүшүнмәји, дост-дүшмәни танымағы вә бундан сонра да әл-әлә вериб бирләшмәји һүгуг вә һәјат уғрунда мүбаризә јолуну тутмағы мәсләһәт көрүрдү.

Мүсәлман дининин адамлары ифлиҹ етдијини Фиридунбәј «Дүнјада бәла нәдән төрәјир» (1909) адлы мәгаләсиндә үрәк ағрысы илә јазырды: «Зүлм вә ситәмә, һәр гисим әдаләтсизлијә бизим кими сәбредиҹи, таб кәтириҹи, гисмәтинә разы олан башга бир тајфа тапылмаз».

Руби-Мәскунун мүхтәлиф мәркәзләриндә сүкунәт едән мүсәлман милләтләринин мәдәнијјәт вә фәзиләт ҹәһәтинҹә далда галмагларына тәрәгги вә тәалидә иҹз көстәрмәкләринә баис олан үмдә сәбәбләрдән бириси дә, онларын һәр бирисинин тәкликдә јары һиссәси ишдә вә шуғлсуз, дүнјадан билкүллијјә бихәбәр һалда јашајыб галмағыдыр. Бу бәдбәхт һиссә аләми-исламда **үнас әһлиндән** ибарәтдир...»[1].

ХХ әсрин әввәлләриндә ҹәмијјәт дахилиндә сон дәрәҹә бөјүк сијаси-ичтимаи мүбаризәләр көркәмли әдибләримизи һәјата даһа ачыг көзлә бахмаға, она реалист мүнасибәт бәсләмәјә мәҹбур етди. Бәдии сәнәтдә реализм һаким мөвге газанмаға башлады.

Лирик-севки мотивләри, тарихи-әфсанәви сүжетләр тәдриҹән күнүн актуал ичтимаи мәсәләләри илә әвәз олунду.

[1] Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы 1963-ҹү ил, сәһ. 64—65.

Тәмәли М. Ф. Ахундов тәрәфиндән гојулмуш реализм мәктәби әдәбијјат вә сәнәтдә һаким истигамәт олду. Зәнкин, реалист рус әдәбијјаты исә бу саһәдә Азәрбајҹан әдибләри үчүн мисилсиз бир тәҹрүбә мәнбәји иди. Үмумән, М. Ф. Ахундова гәдәрки Азәрбајҹан әдәбијјатында, хүсусән, ше'риндә ҹанлы, реал һәјат мотивләри зәиф идисә, сонракы әдәбијјатымызда иҹтимаи-синфи мүбаризәләр башлыҹа вәзифә кими тәсвир олунду. Јени бәдии сәнәт гаршысындакы әсас тәләб дөврүн, заманын иҹтимаи проблемләринә ҹаваб вермәк, охуҹу күтләсини исә бу проблемләрин һәјата кечирилмәсинә, һәллинә сәфәрбәр етмәк принсипи олду.

Һеч бир заман сијаси мүбаризәләр әсримизин әввәлләриндә олдуғу гәдәр бәдии әдәбијјата јеримәмишдир. Һеч бир заман зәһмәткеш күтләләрин һәрәкаты, садә зәһмәт адамларынын талеји, Азәрбајҹанын кәләҹәји индики гәдәр ше'рдә, нәсрдә вә драмада кәскин, ачыг вә ҹәсарәтлә гојулмамыш, тәсвир олунмамышды.

Инди әдәбијјат јалныз јазы вә оху материалы дејил, мүбаризә силаһы, сијаси чағырыш вә иҹтимаи програм мәгамына кәлмишди. Һәтта «әдәбијјат башга, сијасәт башга» дејән, сәнәт-сәнәт үчүн нәзәријјәсини изләјән романтик јазычылар да күнүн сијаси һәјатындан кәнарда дурмағы, синиф мүбаризәси просесиндә әмәли сурәтдә иштиракдан кәнарда дурмағы баҹармырдылар.

Реализм мәсәләси јазычы вә јазычы групларынын истәк, арзусу кими јох, ҹанлы, фәал, һәр шејдән күҹлү олан мүасир һәјатын зәрури **тәләби** кими ортаја чыхырды. аj олмурду ки, јени гәзет, журнал нәшр олунмасын, театр тамашалары верилмәсин, шаирләр арасында мүбаһисә, мүнагишә баш вермәсин. Мүһүм иҹтимаи-сијаси мәсәлә јох иди ки, мәтбуата дүшмәсин, бу вә ја башга дәрәҹәдә гәләм саһибләринин мүзакирә бәһси олмасын. Мәктәб јох иди ки, бу һадисәләрдән кәнарда галмыш олсун. Ингилаб илләриндә (1905—1911) шаир Мирзә Әләкбәр Сабирин, демәк олар, арасы кәсилмәјән гүввәтли бәдии сатиралары он минләрҹә охуҹунун зәрури мә'нәви гидасы олмушдур. Бу ше'рләрин чохунда Сабир күнүн ән јени, гызғын һадисәләрини тәзә, орижинал, тамам јени бир дил вә шәкилдә экс етдирирди:

Нәдир аја кенә үсјанлары иранлыларын?...
Сығыныб консула хаганлары иранлыларын...

Нолур ширин мәзаг етсә мәни һәлвајы-һүрријјәт,
Јесәм бир ләгмә ондан, сөјләсәм охгај һүрријјәт.

Ваһ бу имиш дәрси үсули-ҹәдид?
Јох, јох оғул, мәктәби-үсјанды бу!

Нә сохулмусан араја, а башы бәлалы фәһлә.
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фәһлә?

Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар диләнчи,
Бәсдир, бу гәдәр башлама фәрјада экинчи!

Бәлаји-дәрдә дүшдүн, разы ол, бичарә сәбр ејлә!

Иш јавалашды гојмајын,
Милләт ојашды гојмајын!
Кафир олуб, вурун, вурун!
Ришеји-үлфәтин гырын!

Бу интелликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға
Олары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!

Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,
Дәрјалары, үмманлары, нејләрдин илаһи!

Јени, реалист, ингилаби ше'р әсил халг ше'ри мәһз бу руһда јаранып, сүр'әтлә үмуми шөһрәт тапырды. Әдәбијјат тарихимиздә Сабир гәдәр халг һәјатына нүфуз едән, өз охуҹулары илә үрәкдән сирдаш кими дилләшән, дәрдләшән икинҹи бир шаир дүшүнмәк чәтиндир. Сабир гәдәр, аз бир мүддәтдә, үмуми шөһрәт тапан, јүз минләрин гәлбинә кирән, үрәкләрдән хәбәр верән сәнәткар олмамышдыр. Сабир јени, реалист ингилаби-сатирик ше'рин бөјүк бајрагдары иди. Онун сатиралары «Молла Нәсрәддин» журналында вә башга гәзет, журналларда ән чох охунан, изләнән, тәгдир олунан әсәрләр иди. Аз бир мүддәтдә бу ше'рләр әдәбијјатда јени ҹәрәјанын гәләбәсини хәбәр верир, онларла исте'дадлы шаирләрә нүмунә көстәрирди. XX әсрдә Азәрбајҹан реалистләри, сатирик «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында бирләшәрәк, биринҹи рус ингилабынын идејалары илә илһамланараг халг күтләләри вә һәрәкаты далғаларына гошулур, бәдии әдәбијјаты азадлыг уғрунда әсил мүбаризә силаһына чевирмәк үчүн чарпышырдылар. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев, Үзејир Һаҹыбәјов, Нәриман Нәриманов, Абдулла Шаиг, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, Фиридунбәј Көчәрли, Сүлејман Сани Ахундов вә башгаларынын әсәрләриндә әсас мөвзу вә материал мүасир иҹтимаи һәјат вә азадлыг, мaариф-мәдәнијјәт јолунда кедән мүбаризәләр иди.

Реалист әдибләрин башлыҹа гәһрәманлары рүтбәли, вәзифәли, дини, мүгәддәс шәхсләр, шаһлар, шаһзадәләр јох, һүри-мәләкләр јох, ҹанлы, реал инсанлар, һәм дә садә инсанлар, әксәр һалларда исә зәһмәткешләр, фәһлә, кәндли, әснаф вә халг зијалылары идиләр.

Әдәбијјатда тәсвир олунан мүсбәт, хиласкар көстәрилән гәһрәманлар анҹаг **халг** нүмајәндәләри, халг ичиндән чыхмыш, рус-Аврога тәһсил-тәрбијәси көрмүш, јенилик һиссилә јашајан кәнҹ вә көзүачыг зијалылар иди. Баһадырлар («Ба-

һадыр вә Сона»), Искәндәрләр («Өлүләр»), Фәхрәддинләр («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Фәрһадлар («Бәхтсиз чаван»), Рзагулу фирәнкимәаблар («Бәдбәхт милјончу»), Күлбадамлар («Пир»), Күлбаһарлар («Анамын китабы») идиләр.

Реалист шаир вә әдибләрин дили көһнә, ән'әнәви јазы тәрзиндән, јад тә'сирләрдән узаг, чанлы данышыг дилинә әсасланан садә, ајдын ва ачыг бир дил иди. Она көрә дә бунлар јалныз бир **овуч** охумушлар илә дејил, он минләр илә, **күтлә** илә данышыб дилләшмәји бачарырдылар. «Молла-Нәсрәддин» журналыны јалныз савадлылар јох, һәтта әлифба билмәјән фәһлә, һамбал, кәндли, евдар гадын да алыр, әввәлчә мараглы, мә'налы шәкилләринә бахыр, сонра гатлајыб евә кәтирир, гоншуда, достлар ичиндә таныдығы савадлыја вериб охумасыны хаһиш едир, күлә-күлә, ләззәтлә гулаг асырдылар.

Реалист драматуркијанын јаранмасы Ахундовун ады илә бағлыдырса, реалист һекајәнин, һәјат вә һәгигәт мәзмунлу һекајә стилинин јаранмасы Мирзә Чәлилин ады илә бағлыдыр. Мирзә Чәлил бөјүк рус әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәсинә, Гогол, Толстој, Чехов кими нәһәнк нүмајәндәләринә әсасланараг реалист һекајә жанрынын јүксәк нүмунәләрини јаратмышдыр. «Почт гутусу», «Уста Зејнал», «Рус гызы», «Иранда һүррийјәт», «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә с. јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәрг бәдии нәсриндә јени вә әвәзсиз нүмунәләрдир. Чәлил Мәммәдгулузадә өз һекајәләриндә мүсәлман мәишәтинин парлаг лөвһәләрини јаратмагла, фанатизм, чәһаләти, вәһши истисмары ифша етмәк, садә, сырави зәһмәт адамларынын кечмишдә јазыг, көмәксиз, ағыр вәзијјәтини, әзаб, изтирабларыны јаныглы, инандырычы бир дил илә ифадә етмәклә, мүасир һәјатын чанлы мәнзәрәләрини көстәрмәклә һәмишә ики һәјаты, **көрүш** вә мәишәти мүгајисәли тәсвир едирди: Әвам **мүсәлман һәјаты, мәдәни Авропа, рус** һәјаты.

Биринчини кәскин сатира сүнкүсүнә тутур, икинчисини, алгышлајыр, тәблиғ едирди. О, бир тәрәфдән мүлкәдар ағалығына, дини фанатизмә, икинчи тәрәфдән јаланчы, икиүзлү буржуа зијалыларына, сәнәти, әдәбијјаты газанч васитәсинә чевирән позғун интелликентләрә гаршы мүбаризә апарыр, мәдәнијјәт вә әдәбијјатда халг мәнафејини, руһуну бүтүн варлығы илә мүдафиә едирди. Әсримизин әввәлләриндә М. Ә. Сабир јени ше'рин, Ә. Һагвердијев јени драманын бајрагдары идисә, Мирзә Чәлил хүсусилә јени, реалист, никбин һекајәнин бајрагдары вә јарадычысы иди.

Өлмәз «Өлүләр» комедијасы илә јанашы Мирзә Чәлилин лаконик новеллалары әдәбијјат тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутмуш вә һәмишә тутачагдыр. «О бизим Чеховумуздур» халгын бу гијмәти һәгигәти ифадә едир. Азәрбајчан совет әдибләри Достојевскинин мәшһур сөзүнү («биз һамымыз «Шинелдән» чыхмышыг») дәјишдирәрәк ифтихарла дејирләр: —«Биз «Почт гутусундан» чыхмышыг».

Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчан реалист әдибләринин халга мәһз драма шәклиндә даһа чох мүрачиәт етмәси, драма, комедија јазмалары да тәсадүфү дејилдир. Ингилабдан габагкы Азәрбајчан савадсызлар өлкәси иди. Охучуја јох, тамашачыја архаланмаг әдиб үчүн даһа реал бир тәшәббүс иди. Чүнки, театрдан јалныз охумушлар јох, үмумән мараглылар истифадә едирдиләр. Комедијанын дәб дүшмәсинин әсас сәбәбләриндән бири дә феодал мүнасибәтләри, чәһаләт, наданлығын һөкм сүрдүјү шәриәт еһкамынын туғјан етдији бир өлкәдә комедија материалынын даһа чох олмасы иди. «Һачы Гара»нын, «Мәшәди Ибад»ын халг арасында мәсәл һөкмүнә кечмәси вә бу типләрин үмумән чамаатын нифрәтинә мә'руз галмасы тәсадүфү дејилдир.

Азәрбајчанда ингилаб әрәфәсиндә реалист әдибләр дә Русијада олдуғу кими өз сатира сүнкүләрини, тәнгид атәшләрини көһнә гурулуша, мүтләгијјәт, буржуа-мүлкәдар истисмарына, мөвһумат вә чәһаләтә гаршы чевирәрәк, әдәбијјаты мүасир мүбаризәләрә сәфәрбәр едәрәк ингилабын јолуну тәмизләмәкдә, кәләчәк азад, хошбәхт, ишыглы һәјат уғрунда Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында фәһлә синфинин апардығы гәһрәман мүбаризәјә мисилсиз јардым етмиш, азадлыг идејаларынын јорулмаз чарчысы олмушлар.

Сосиалист ингилабы әрәфәсиндә јазыб јарадан, күнүн ичтимаи-сијаси мүбаризәләрини дүрүст әкс етдирмәјә чалышан реалист әдиб вә шаирләримиз кәләчәк совет әдәбијјатынын, сосиалист реализми сәнәтинин илк тәмәл дашларыны гојан мәдәнијјәт вә әдәбијјат хадимләридирләр. «Правда» гәзети Сабирин симасында һаглы олараг бунлары **совет әдәбијјатынын һәгиги сәләфләри адландырыр.**

ҸӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ РЕАЛИЗМИ

Азәрбајҹан әдәбијјаты гәдим дөвр һуманизминин маһијјәтини, характерини өјрәнмәк үчүн Низами поезијасы; орта әсрләр ше'ри вә мәһәббәт лирикасынын ичтимаи вә интим кејфијјәтләрини билмәк үчүн Физули јарадыҹылығы; XX әср буржуа-романтизминин мүрәккәб вә зиддијјәтли истигамәтини арашдырмаг үчүн Һүсејн Ҹавид драматуркијасы нә гәдәр зәнкин, әлван материал верирсә, **јени әдәбијјатын** ән гүдрәтли мәктәби олан реализм үслубунун шәкил вә мәзмун хүсусијјәтләрини дүрүст мүәјјән етмәк үчүн дә Мирзә Ҹәлилин (1866—1932) әсәрләри әвәзсиз вә түкәнмәз мәнбәдир.

Бу реализм нәинки тәкҹә һәмин дөвр әдәбијјатымызы, һәм дә тарих, фәлсәфә, һүгуг кими бир сыра һуманитар саһәләрдәки вәзијјәти, мәнзәрәни өјрәнмәк үчүн чох зәруридир.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) бөјүк әдәби мәктәб јаратмыш, Азәрбајҹан әдәбијјатында јени бир чығыр ачмыш әдибдир. О, 1866-чы илдә Нахчыванда доғулмуш, 1888-чи илдә Гори мүәллимлик семинаријасыны битириб, кәнддә мүәллимлијә башламышдыр.

1898-чи илдә әдиб Јеревана көчмүш, орада мүтәрҹимлик вә вәкиллик етмишдир. Сонра бу иш хошуна кәлмәдијиндән әл чәкмиш, хырда һекајәләр јазмагла мәшғул олмушдур. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» бу дөврүн мәһсулудур. Аллегорик вә мәнзум һекајәдән ибарәт олан «Чај дәсткаһы» әдибин илк әсәрләриндән сајылыр.

Биринҹи мәтбу әсәри олан «Почта гутусу» һекајәсини илк дәфә «Шәрги-Рус» (1903) гәзетинин мүһәррири Мәммәд Аға Шаһтахтлыја охумушдур. Мәммәд Аға Шаһтахтлы һәмин һекајәни бәјәниб, мүәллифи даһа да һәвәсләндирмиш, ону өз гәзетиндә ишә чағырмышдыр.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә 1904-ҹү илдән «Шәрги-Рус» гәзетиндә мүһәррирлијә башламыш, 1906-чы ил апрел ајынын 7(20)-дән мәшһур «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсини нәшр етмишдир.

«Шәрги-Рус» гәзети бағландығдан сонра Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Гејрәт» мәтбәәсини тәшкил едәрәк, бир сыра мүәллифләрин мүтәрәгги мәзмунлу китабларыны нәшр етдирир.

Илк нөмрәләриндән е'тибарән «Молла Нәсрәддин» журналы бүтүн Јахын Шәргдә шөһрәт газаныр, бир чох көзүачыг әдиб, шаир вә мүһәрририн мәҹмуә әтрафында топланмасына сәбәб олур. Әввәл Тифлисдә (1906—1917), сонра бир мүддәт Тәбриздә (1921—1922) вә нәһајәт, Бакыда (1922—1931) нәшр олунан, тәхминән 25 илә јахын бир өмүр сүрән (1906—1931) «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәси әдибин ичтимаи фәалијјәтиндә, еләҹә дә бүтүн Азәрбајҹан демократик мәтбуаты тарихиндә әсас јер тутур.

Ҹәлил Мәммәдгулузадә мүһәррирликлә јанашы һекајәчилик вә драматуркија фәалијјәтини дә давам етдирирди. «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби» (1922), «Анамын китабы» (1920), «Дәли јығынҹағы» (1927) әдибин ән мүһүм сәһнә әсәрләриндәндир. Бу әсәрләр узун мүддәт јалныз Азәрбајҹанда дејил, бүтүн башга мүсәлман шәһәрләриндә дә ојнанмышдыр. Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин пјес вә һекајәләри дөнә-дөнә нәшр олунмушдур. 1935—47-ҹи илләрдә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајҹан филиалы тәрәфиндән әдибин күллијјаты (үч ҹилддә) нәшр едилмишдир. Әсәрләри рус вә башга гоншу халгларын дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. Бакыда әдибин һејкәли јүксәлмиш, адына күчәләр, мәктәбләр, мәдәнијјәт очаглары гојулмушдур.

***

«Садәлик, тәбиилик вә реал һәјата јахынлыг Мәммәдгулузадә һекајәләринин әсас мәзијјәтләридир. Һәр шејдән көрүнүр ки, **мүәллиф өз халгынын һәјатыны вә дүнјакөрүшүнү јахшы билир** вә инҹә мүшаһидә габилијјәтинә маликдир. Онун билаваситә һәјатдан көтүрүлмүш һекајәләри бизим Шәрг јазычы вә шаирләриндә олдуғу кими, бош фантазијанын мәһсулу дејилдир. Мәммәдгулузадәнин башга бир мәзијјәти дә онун мүшаһидә етдији һәјаты ҹанлы вә анлашыглы дил илә, шәрг јуморунун ајдын хүсусијјәтләри илә верә билмәсидир ки, бу да охуҹунун нәзәрини һәр шејдән чох ҹәлб едир».

Бу сәтирләр тәхминән алтмыш ил әввәл Азәрбајҹанда **реалист һекајә сәнәтинин** јарандығы илк илләрдә, Мирзә Ҹәлилин «Уста Зејнал» һекајәси мүнасибәтилә дејилмишдир. Әдәбијјатымызы, мәдәнијјәтимизи одлу бир мәһәббәтлә севән вә јолунда фәдакар чалышан Фиридунбәј Көчәрли (1863—1920) бунлары дәрин бир севинҹ һиссилә демишди. Чүнки Мирзә Ҹәлилин вә силаһдашларынын симасында Көчәрли мәһз јени әдәбијјатын, реалист мәфкурәнин јарандығыны, **инкишаф етдијини көрүр вә фәхр едирди.**

Мирзә Чәлил халг һәјатыны бүтүн севинчли, кәдәрли, ишыглы вә көлкәли, јени вә көһнә мәнзәрәләри илә әдәбијјата кәтирән, сөз сәнәтини бу халгын гуртулуш вә сәадәтинә сәфәрбәр етмәји вачиб вәтәндашлыг вәзифәси сајан биринчи әдибләрдәндир. Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәнди, кәндлиси, онун һәјат, мәишәт ләвһәләри, тәфәккүр тәрзи вә сәвијјәси һеч бир әдибин гәләминдә Мирзә Чәлилдә олдуғу гәдәр тәбии, доғру тәсвир едилмәмишдир.

В. И. Ленин Лев Толстој һаггындакы даһијанә мәгаләләриндә реализм күчүнү көстәрәрәк јазырды: «Толстојун әсәрләриндә мәһз күтләви кәндли һәрәкатынын һәм күчү вә зәифлији, һәм дә гүдрәти вә мәһдудлуғу ифадә олунмушдур. Толстојун дөвләтә вә бүрократик полис килсәсинә гаршы һәрарәтли; еһтираслы, чох заман амансыз сурәтдә кәскин протести ибтидаи кәндли демократијасынын әһвал-руһијјәсини верир вә әсрләр боју давам едән тәһкимчилик һүгугу, чиновникләрин өзбашыналығы вә гарәтләри, килсә ријакарлығы, алдатма вә фырылдагчылығы һәмин кәндли демократијасында дағлар гәдәр гәзәб вә һиддәт топланмасына сәбәб олмушдур...»[1].

В. И. Ленинин Толстој реализми вә онун тәсвир објекти һаггындакы фикирләрини мүәјјән дәрәчәдә Мирзә Чәлил һаггында да демәк олар. Чүнки Мирзә Чәлил, хүсусән илк јарадычылығында әсасән кәндли синфинин, мәзлум кәндлиләрин мүтәфәккири иди. О, Азәрбајчан кәндинин дәһшәтли истисмар мәнзәрәләрини, кәндлинин диләнчи вәзијјәтини көрүр вә гәзәбләнирди.

Мирзә Чәлил көрдүјү дәһшәтли мәнзәрәләри гәләмә алмаг, гәфләт јухусунда јатанлары ојатмаг үчүн чарә ахтарырды. Әдәбијјатын, јазычынын мүгәддәс вәзифәсини бунда көрүрдү. Кәнди вә кәндлини һөрүмчәк тору кими бүрүјән истисмар, зүлм, чәһаләт, дини мөвһумат дура-дура гәләм саһибләринин әфсанәләрдән, «јарын пәришан зүлфүндән, каман гашындан, шәһла көзүндән» јазмағы бөјүк әдибә чох тәәччүблү кәлирди.

«Бизим бә'зи бошбоғаз јазычыларымыз да охшајырлар һәмин тәбибләрә ки, азарлынын нәбзинә бахандан сонра «худаһафиз» дејиб папагларыны ахтарырлар.

Гәринәләрлә милләтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мәһз бу һәшәратдыр милләти хәстә едән вә мәһз бу микроблардыр ону бәднам едән! «Ничат, ничат» демәклә ничат јолу өзү-өзүнә тапылмаз... Мүфтә-мүфтә «ничат», «мәктәб» демәклә «фатыја туман олмаз!» **Лазымдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар еләмәк!** Јохса, нә көз јашы төкмәклә азарлы шәфа тапар, нә дуа јазмагла!»[1].

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, Азәрнәшр, 1960. сәһ. 337—342.

Әдәбијјатымыз тарихиндә Мирзә Чәлилә гәдәр синфи, ичтимаи мүбаризә вәзифәсини бу гәдәр ачыг, ајдын, кәскин вә мүстәгил шәкилдә гојан башга бир әдиб тапмаг чәтиндир.

Гори мүәллимләр семинаријасыны битириб Азәрбајчан кәндләриндә мүәллимлик едән әдиб мүасир китаблар, мәтбуат илә фәрманлар, рәсми сәнәдләр илә һәјат арасында, хәјал илә һәгигәт арасындакы дәрин учуруму көрүр, тәсвир етмәк истәјирди.

Бөјүк франсыз әдиби **В. Һүго** һәлә јүз ил бундан әввәл јени әср әдәбијјатынын сәчијјә вә вәзифәсини дүрүст тә'јин едәрәк дејирди: «XIX әср әдәбијјатында бир ад галачаг—о **демократик әдәбијјат** адланачаг! Онун бирчә мәгсәди олачаг: һәгигәт илә идеалын парылтысы васитәсилә инсан идракыны ики гат кенишләндирмәк мәгсәди! Роман мүасир сәнәтин там гәләбәсидир. Роман бөјүк XIX әсрдә инсан дүһасы тәрәгги вә гүдрәтинин бир тәзаһүрүдүр».

Азәрбајчанда јени, реалист әдәбијјатын банисн Мирзә Фәтәли Ахундов «Күлүстан» вә «Зинәтүл-мәчалис» вахты кечди, инди зәманә драм вә роман тәләб едир»—дејәндә әсрин тәләбини нәзәрдә тутур вә вәтәнинин кәнчләринә мүрачиәт едирди. Мүасир буржуа мәтбуатынын вә бир чох гәләм саһибләринин зиддинә олараг Мирзә Чәлил дә М. Ф. Ахундову изләјир, јени мәтләбләр, јени мә'нәви гида истәјир, үзүнү охумушлара дејил, мәһз авам чамаата тутур, јаныглы-јаныглы мүрачиәт едирди:

«Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!...».

Мирзә Чәлил кечән әсрин бөјүк мүтәфәккирләрини диггәтлә изләјир вә өјрәнирди.

Сон әсрләрдә Мирзә Фәтәли Ахундов вә Н. Нәримановдан сонра Азәрбајчан әдәбијјаты мәдәнијјәти вә үмумијјәтлә, ичтимаи инкишафы тарихинин ән бөјүк симасы мәһз Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадәдир.

Мирзә Чәлилин әдәби, ичтимаи фәалијјәти о гәдәр кениш, о гәдәр зәнкин, әһатәлидир ки, һәлә онун сағлығында белә өз тә'сирини бүтүн Јахын Шәргдә көстәрмишди. Мүсәлман өлкәләриндә, даһа доғрусу, Азәрбајчан дили анлашылан **бүтүн шәрг** вә гәрб өлкәләриндә елә мәдәни өлкә јохдур ки, орада Чәлил Мәммәдгулузадәни бу вә ја башга дәрәчәдә танымасынлар. Онун фәалијјәти вәтәниндә чоғрафи һүдуд танымадығы

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. «Микроблар». Фелјетонлар, мәгаләләр, АДУ Нәшријјаты, 1961, сәһ. 245.

кими, заман мәһдудијјәти дә танымыр. 25 ил мүттәсил вә гәһрәман мәтанәти, чәсарәти илә нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» (1906—1931) мәчмуәсинин һәр нөмрәси һәр јердә вә һәр заман тәзәдир. Әдибин мә'налы, бәдии, ичтимаи тәнгиди, онун һәгигәт севән гәләми XX әср ичтимаи фикринин јетирдији ән зәнкин хәзинәләрдән бири кими Азәрбајчан халгынын ичтимаи мүбаризә, мәдәнијјәт тарихинә дахил олмушдур.

«Молла Нәсрәддин»» елә бир һәгигәт вә интибаһ китабыдыр ки, ону ачан һәр бир шүурлу охучу, мүәллифин бөјүклүјүнә вә шан-шәрәфинә валеһ олачагдыр. Азәрбајчан халгынын ојанмасы, мә'нәви силаһланмасы вә ингилаб јолуна дүшмәсиндә, әсрләрчә феодал зүлм вә зүлмәтиндә јашајан күтләләрин әсарәтдән, «өлүләр» аләминдән гуртулмасында, тәрәгги вә сәадәт үчүн чарпышмасында, өз мүгәддәраты, өз азадлығы вә һүгугу уғрунда мүбаризәсиндә, маариф вә мәдәнијјәтин тәблиғ едилмәси вә јајылмасы ишиндә, елм ишығы илә ишыгланмасында «Молла Нәсрәддин»дән бөјүк иш көрән икинчи бир халг журналы көстәрмәк чәтиндир. Елә буна көрә дә Азәрбајчан халгы, Совет һөкумәти «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин вә онун фәдакар тәшкилатчысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин адыны һәмишә уча тутмуш, һөрмәт вә иззәтлә јад етмишдир.

Ејни илә дә әдәби јарадычылыг саһәсиндә јени әдәбијјатын истигамәтини дүшүнәркән Чәлил Мәммәдгулузадә бүтүн бөјүклүјү илә нәзәримиздә чанланыр. Классик гәзәл, сарај әдәбијјатына, мәчлис, меј-мәзә әдәбијјатына гаршы һәјат вә мүбаризә әдәбијјатынын, халгдан вә онун тәрәгги мејлләриндән доған вә бу мејлләри ифадә едән һәгиги, тәнгиди реализмин инкишаф етдирилмәсиндә, һәјат вә мәишәтимизин әлван лөвһәләринин әтрафлы вә чәсарәтлә әдәбијјата кәтирилмәсиндә, халг зәка вә јуморунун инкишафында, тәбиилик, садәлик вә һәгигәтпәрәстлијин бәдии бир ме'јар кими галиб кәлмәсиндә, Сабир гәләминин чанланмасында, Сабир ән'әнәләринин күчләнмәсиндә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи һәр кәсдән әввәл Чәлил Мәммәдгулузадәјә миннәтдардыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин јаратдығы «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси 1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчанда халг азадлыг һәрәкатынын мә'на вә руһуну доғру ифадә едән ән нүфузлу бир мәтбуат олараг танынмышдыр. Бу мәчмуәдә ингилаб дүшмәнләринә, мүтләгијјәтә, иртичачылара гаршы ән кәскин сатиралар, һәчвләр, тазијанәләр јазылырды. 1906—1911-чи илләрдә «Молла Нәсрәддин» Иран шаһы Мәммәдәли шаһын тахтдан салынмасы вә говулмасы, мәшрутә мүчаһидләринин фәалијјәти уғрунда Солтан Әбдүлһәмидин зүлмүнә гаршы, Столыпинин гаракүруһуна гаршы, болшевик мәтбуаты руһунда олдугча кәскин вә олдугча һәгиги вә тә'сирли

јазылар нәшр едирди. Истәр Азәрбајчанда вә истәрсә Иран вә Түркијә өлкәләриндә истисмарчылара гаршы апарылан шәрәфли мүбаризәләрдә «Молла Нәсрәддин» елә мүтәрәгги бир иш көрмүшдүр ки, буну ингилаб һәрәкаты тарихи һеч бир заман унутмајачагдыр.

Халга архаланан вә «Еј мәним мүсәлман гардашларым, сизи дејиб кәлмишәм!»—хитабы илә ишә башлајан мәчмуә охучулар арасында мүстәсна шөһрәт газанмыш, илдырым сүр'әти илә јалныз Азәрбајчана, Гафгаза дејил, бүтүн Јахын Шәргә јајылмышдыр. Илк нөмрәсиндә мәчмуә интибаһ зәрурәтини «ширин јухуда јатан милләтин тәсвири» илә вермишдир.

«Бурада јатанлар һаман бизим бәдбәхт милләтимиздир. Һәрчәнд дүнјада бәдбәхт вә лакин ахирәтдә чәннәт саһиби мүсәлманлардыр. Һәрчәнд Николај, мүһарибәдән сынмыш вә јорулмуш Николај ингилаб еһтијаты тә'сири алтында мүвәггәти олараг, азадлыглар е'лан едибдир. Хошбәхт мүсәлманлар јатыблар. Һәрчәнд Николај падшаһ бу манифести мин чүр баһанә илә кери алмаг истәјир, бәһиштликләр һәлә јатыблар... Амма һамысы јатмајыб, кәрнәшәнләр дә вардыр. Ојанмаг истәјәнләр дә вардыр...»[1].

Мәчмуә өз садәлији, ширин јумору, халгын үрәјиндән хәбәр верән доғру, тәбии, ширин јазылары илә аз мүддәтдә үмуми һөрмәт вә шөһрәт газанды.

Мәчмуә өз истe'дадлы мүәллифләринин (М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Нәзми, Өмәр Фаиг вә с.) көмәји илә мәзлум шәргә елә бир сәс салды ки, нәинки «кәрнәшәнләр», нәинки «ојанмаг истәјәнләр», һәтта ширин гәфләт јухусунда јатмаг истәјәнләр дә бу сәсә биканә гала билмәдиләр.

«Молла Нәсрәддин» тез бир заманда һөрмәтини газандығы кениш охучу күтләсинә, вәтәнинин азадлыг севән адамларына, ингилаби гүввәләрә архаланараг ичтимаи тәнгид даирәсини артырды вә мәзмунуну даһа да кәскинләшдирди. Истәр дахилдә, истәрсә харичдә иртичачылар үчүн ән горхулу мә'нәви бир гүввә олду. Дөнә-дөнә чәримәјә, сензура тә'гибинә уғрајан вә сәһифәләри ағ бурахылан, бә'зән дә бағланан мәчмуә һеч нәдән горхуб чәкинмәди, даим өз мәгсәдиндә сабит галды. Истанбулда, Теһран вә Тәбриздә, Ашгабадда, Мәрвдә, Бакыда тәкфир олунду. Мәнбәрләрдә ахундлар мәчмуәнин мүәллифләрини кафир, мүртәд е'лан етдиләр, мәчмуәни охумағы гадаған етдиләр. Бүтүн бунлар «Молла Нәсрәддин»ин нүфузуну нәинки эксилтмәди, һәтта даһа да артырды

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә, Хатиратым, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 506.

Халгы алдатмаг васитәси олан дөвләт думасы вә онун мә'бусларыны биринчи дәфә ифша едән, пул күчүнә мә'буслуға кечән Бакы варлыларынын карикатурасыны чәкән, онларын чара нечә нөкәрчилик етдикләрини ачыг јазан «Молла Нәсрәддин» олду.

Бу мәчмуә Иран ингилабыны ган ичиндә боған рус чарына вә һачы Сәмәдхан кими чәлладларын гурдуғу дар ағачларына гаршы чәсарәтлә чыхыш едәрәк, јалныз иранлылары јох, бүтүн мүтәрәгги дүнјаны, һүррријјәтпәрәстләри е'тираза, фәалијјәтә чағырырды:

«Ҝимин артыг пулу вә ганы вар, Тәбриз ингилабчыларына көмәјә кетсин. Күчәләрдә шахсеј-вахсеј едиб баш јармаг бош ишдир. Бу күн Азәрбајчан Кәрбәла мејданыдыр».

Бу о заман иди ки, Гафгаз болшевикләри Тәбриз вә Иран ингилабына һәр чәһәтдән көмәк едир, шаһпәрәстләрин чинајәтләрини ачыр, халгын душмәнләрини ифша едирдиләр. «Молла Нәсрәддин» һамыны Тәбриз мүчаһидләринин, Сәттарханын көмәјинә чағырырды.

Истанбул ,Теһран, Тәбриз, Дашкәнд, Гаһирә вә с. шәрг мәркәз шәһәрләриндә «Молла Нәсрәддин»и тәкфир едән мүртәче үнсүрләр олдуғу кими, тәгдир едән көзүачыг мүсәлман зијалылары да вар иди.

«Молла Нәсрәддин»ин бир сыра јазыларыны азадпәрәст гәзетләр көтүрүб чап етдирдиләр. Теһранда фарс дилиндә чыхан «Сури-Исрафил» гәзети «Молла Нәсрәддин» һаггында тәгдиредичи мәгаләләри, ше'рләри Азәрбајчан дилиндә нәшр едирди. Гаһирә гәзетләри «Молла Нәсрәддин»ин кәскин тазијанә вә мүкалимәләриндән истифадә едирдиләр. Журнал мүәллифләринин мәһарәти онда иди ки, онлар күнүн, ичтимаи һәрәкатын нәбзини тута билирдиләр. Бөјүк тарихи вә сијаси чаһаншүмул мәсәләләрлә јанашы өлкәдә чәрәјан едән ичтимаи-мәдәни һадисәләри дә әһатә едир вә өз көрүшләрини тәблиғә чалышырдылар. Журнал ән дәрин мәсәләләри ән садә ифадә вә шәкил илә вермәји бачарырды.

Ислам мүбалиғи Ахунд Молла Әбутурабын «анчаг дин елмләрини охумагла камил инсан олмаг олар»—дејә јаздығы мүртәче мәгаләләринә гаршы кәскин чыхыш едәрәк, «Молла Нәсрәддин» һәгиги елм вә маарифи мүдафиә вә тәблиғ едирди. «Шәлалә» (1913—14) мәчмуәсиндә јува салан пантүркистләрин, мачәрачы сәбрибәјзадәләрин Истанбул әдасы вә дили илә әксингилаби тәблиғатына гаршы кәскин атәш ачан вә онлары Азәрбајчандан гачмаға мәчбур едән «Молла Нәсрәддин» олду. Дил мәсәләсиндә, әлифба, гадын азадлығы, мәктәб, әдәби истигамәт, сәнәт мәсәләләриндә давамлы, ардычыл ингилаби јол тутан «Молла Нәсрәддин» әксингилабчылара вә мүһафизәкарлара галиб чыхды.

Чәлил Мәммәдгулузадә әдәби фәалијјәтә кечән әсрин ахырларында башламыш, 1904-чү илдән е'тибарән мәтбуатда әсәрләрини нәшр етдирмишдир. «Почта гутусу», «Ҝишмиш ојуну», Толстојдан тәрчүмә вә с.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндан сонра мәшһур вә јығчам һәјат вә мәишәт новеллаларыны («Буз», «Уста Зејнал», «Гурбанәлибәј», «Саггаллы ушаг», «Зыррама», «Өлүләр», «Анамын китабы», «Чај дәсткаһы», «Данабаш кәндинин мәктәби» комедијаларыны јаратмыш, совет дөврүндә исә «Бәлкә дә гајтардылар», «Дәли јығынчағы», «Кәманчә» вә с. әсәрләрини јазмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәмишә мөвзуларыны мүасир һәјатдан вә ичтимаи мүбаризәләрдән, чанлы ел мәишәтиндән алмышдыр. Тарихи мөвзуда бир дәнә дә әсәр јазмамышдыр. Бөјүк бир һәгигәт һиссинә, дәрин мүшаһидә гүдрәтинә малик олан әдиб өз доғма халгынын јашајышыны чох көзәл билирди. О, өзү һәмишә халг ичиндә јашамыш, халгын севинч вә кәдәри илә, халгын адәт вә ән'әнәләри илә бөјүмүшдүр. Онун ән бөјүк мүәллими халг иди. Һәм мүбаризә гүввәсини, һәм дә илһамыны бурадан алырды. Она көрә дә **халгчылыг** онун әсәрләринин һәм мәзмун вә һәм дә шәклинин **башлыча хүсусијјәтидир.** Чәлил Мәммәдгулузадә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр. Һәмин дөврдә нәинки Азәрбајчанда, үмумијјәтлә, бүтүн Јахын Шәрг өлкәләриндә Мирзә Чәлил илә мүгајисә едилә биләчәк бөјүк гәләм саһиби тапмаг мүмкүн дејилдир. Мирзә Чәлилин ичтимаи, әдәби фәалијјәти зәнкин вә чохчәһәтлидир. О, ичтимаи инкишаф тарихимиздә бир драматург, әдиб, журналист, ичтимаи хадим, мүтәфәккир кими мәшһурдур. Заман кечдикчә, әдибин әдәби ирси дәриндән өјрәнилдикчә бу шөһрәт даһа да артыр вә һүдудлары ашыр.

II

Мирзә Чәлил драматуркија фәалијјәтинә «Чај дәсткаһы» (1889) адлы аллегорик, мәнзум әсәри илә башламышдыр. Көрүнүр ки, бу әсәр кејфијјәтчә әдиби тә'мин етмәдијиндән чапа вермәмишдир. Азәрбајчанлыларла ермәниләрин гардашлығыны вә мусигинин инсан тәбиәтинә күчлү тә'сирини көстәрән «Кәманчә» (1920) кими хырда пјесләри варса да бир драматург олараг Чәлил Мәммәдгулузадә тема, мәзмун, тарихчә мүһүм силсилә «Өлүләр» (1909), «Данабаш кәндинин мәктәби», (1921) вә «Анамын китабы» (1920) әсәрләри илә мәшһурдур. Он илдән чох бир вахтда, бир-бириндән аралы јазылан мүәјјән вәһдәт тәшкил едән бу әсәрләрин халг һәјатыны, идрак вә инкишафыны экс етдирмәк чәһәтиндән бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүәллиф, «Өлүләр» әсәриндә дини е'тигад вә зеһнијјәт, патриархал мүнасибәт нәтиҹәсиндә тамамилә күтләшмиш, инсан һиссләрини итирмиш, бир сүрү шүурсуз күтләјә чеврилмиш авам, надан ҹамааты көстәрир. Дин вә мөвһумат фырылдагчылары бу адамларын ҹанына дарашмышлар. Авамлығы үзүндән кор, кар, лал вә дујғусуз олан адамларын әмәјини паразитләр асан мәнимсәјир, онларын әмәји илә јашајыр, үстәлик онлара ағалыг едирләр.

Шејх Нәсруллаһ дини «гулдурлуг түфәнкинә» (Сабир) чевирмишдир. Хорасандан Араз гырағына, Нахчывана гәдәр шәһәр вә кәндләри кәзир, «мөҹүз» көстәриб «Мәһәммәд үммәтинә хидмәт едир». Бу «мө'ҹүзләр» һаггында һәр јердә данышылыр, анҹаг ону көрдүм дејән олмур. Инанмамаға да кимсә һаглы дејилдир. Чүнки шәкк етмәк күфр сајылар.

Әдиб, Шејх Нәсруллаһын маҹәрасыны гәрибә, мәһарәтли бәдии бир үсул илә кәтириб ади вә реал мүсәлман мәишәтинә бағлајыр.

Аиләләр арасында хүсуси мүлкијјәтин төрәтдији мурдар иштәһаны, вәһши һәрислији усталыгла ачыб көстәрир. Өлүләрин дирилмәсинә инам, иштаһа, мө'ҹүзләрә инанан һәр кәнддә вә һәр шәһәрдә, әһалинин һәр гисминдә вардыр.

Әдиб феодал дүнјасында, мүсәлман аләминдә мәнфәәт һәрислији, хүсусијјәтчилик иштаһасы үзүндән һәр бир шејин сахталашдығыны, таҹир, әснаф, мүлкәдар, һаҹы вә ахундларда, бир сөзлә, «мүгәддәсләр» аләминдә е'тигадын да, күфрүн дә, севкинин дә, нифрәтин дә садәҹә ријадан бир шеј олмадығыны ҹанлы, инандырыҹы лөвһәләрдә, јүксәк бәдии үсул илә вә садә ана дилиндә исбат етмишдир.

Шејх Нәсруллаһ гәбристанда әһалидән:

«Дирилмәсини истәдијиниз өлүләринизин адларыны верин»—дејә, сијаһи истәјәндә чохлары сусур, кәнара чәкилир. Бунун мә'насыны мүәллиф комедијанын гәһрәманы кефли Искәндәрин дили илә ачыр, ҹамаата дејир:

«Амма замани ки, риҹ'әт мәсәләси орталыға гојулду вә Шејх Нәсруллаһ өлүләрин дирилмәк ихтијарыны гојду сизин габағыныза, разы олмадыныз өлән гардашларынызын, бачыларынызын вә өврәт—ушагларынызын дирилмәјинә!

Нијә? Нијә разы олмадыныз?

Ондан өтрү ки, арвадларынызы јумруг алтында өлдүрмүшсүнүз. Ондан өтрү ки, гардашларынызын арвадыны алмысыныз. Ондан өтрү ки, өлән достларынызын јетимләринин малыны јемисиниз. Разы олмадыныз ки, дирилиб кәлсинләр вә сизин әмәлләринизи көрүб десинләр: тфу сизин үзүнүзә!».

«Өлүләр» комедијасында **кефли Искәндәр** вә **Шејх Нәсруллаһ** бир-бири илә вурушан ики ҹәбһәдир. Биринҹиси халгын һәгигәт һиссини ифадә едән Бәһлули-диванә (данәндә) кими,

һәм сәрхош вә һәм ајыг-сајыг бир адамдыр. Икинҹиси фырылдагчы руһаниләрин, түфејли һијләкәрләрин нүмајәндәсидир. Биринҹиси јаранмагда олан јени, ајыг, сағлам мүһакимәнин, икинҹиси өлмәкдә олан **көһнә**, чүрүк, пуч мөвһумат көрүшләринин тимсалыдыр.

Кефли Искәндәр чох **мүрәккәб** вә ејни заманда, олдугҹа **ајдын** бир симадыр. О, әхлагсызлыг, авaралыг, шүурсузлуг үчүндән шәраба тутулмамышдыр.

Бәлкә дә о, һеч шәраб душкүнү дејилдир. Јалныз иҹтимаи фаҹиәләри көрүб дујдуғундан вә бунлара гаршы өзүндә вә ҹәбһәсиндә лазыми мүгавимәт вә мүбаризә гүввәси көрмәдијиндән, һәрифлә бәрабәр гүввәси олмадан дөјүшә киришдијиндән, аҹизлијини е'тираф етдијиндән, фаҹиәсини дујуб дәрк етдијиндән бу вәзијјәтә дүшмүшдүр.

Кефли Искәндәрин инкишафыны диггәтлә изләјәнләр, о сәрхош, лаубали кәнҹә мәһәббәт бәсләјирләр. Бә'зән онун һалына јанырлар. Башы думанлы олмасына, ҹибиндә шәраб шүшәси кәздирмәсинә бахмајараг Искәндәр һәмишә ајыгдыр, иҹтимаи дәрдләри дујур, онларын ағрысыны һамыдан артыг чәкир. О, үрәкдән севдији, һалына јандығы балаҹа баҹысы Назлынын үзүнә бахыб, онун башына кәтириләҹәк фәлакәтләри, онун бир гул кими сатылаҹағыны, пуллу бир мәшәдинин гуҹағына атылаҹағыны тәсәввүр едир вә үрәкдән ағлајыр. Сәһәрдән ахшама гәдәр евдә халалар, бибиләр јанында отуруб, «әрә кетмәк дәрси» алан јазыг Назлынын талеји, һәмчинин бүтүн мәзлум Азәрбајҹан гызларынын талеји Искәндәрә мә'лумдур. Она көрә дә үрәјинин башы јанар:

«Еј мәним көзәл Назлы баҹым! Бир бах, бах һәјатдә күн чыхыб. Сән ки, о күнү көрмәјәҹәксән, нәјә лазымдыр онун ишығы! Чөлдә отлар көјәриб, ағаҹлар чичәк ачыб, амма нәјә лазымдыр сәнсиз о чичәкләр, о чәмәнләр!».

Искәндәр ејни һәссаслыгла балаҹа гардашы Ҹәлалы диндирир:

«Сократ бир адам иди, чохданын адамы иди. Сократ дејирмиш ки, «мән дәрс охумамыш елә хијал еләрдим ки, дүнјада бир зад билирәм. Амма елм охујандан сонра јәгин еләдим ки, һеч зад билмирәм. Ҹәлал, ај Ҹәлал инди сән мәндән гачырсан, дејирсән ки, кефлисән! Амма валлаһ сән дә мәним кими дәрс охујуб гуртарандан сонра башлајаҹагсан кефли Искәндәр дадашын кими күп дибиндә јатмаға, ха-ха-ха...»

Бунлар кефли јахуд шүурсуз адам сөзү дејилдир. Бунлар кечмиш вә кәләҹәји көрүб дүшүнән, кәнҹлијин, ушагларын, јени нәслин талеји вә дәрдләри илә јашајан адамын сөзләридир. Искәндәри, мәһз бу дәрдләр сәрхош етмишдир. О һәр бир һәссас адамда дәрдләрини унутмаг еһтијаҹы олдуғуну анлајыр. О, фикирләрини демәк, ҹамаата хитаб едиб ҹар чәк-

мәк үчүн јер вә фүрсәт ахтарыр. Белә бир фүрсәти гәбристанлыгда, шејхин алвери баш тутмајан јердә тапыр вә һәгигәти данышыр:

«Аллаһын алтында Шејх кими мәним дә бир елмим олајды ки...» өлүләрнән данышa биләјдим...

Өлүләр, бир күн Шејх Нәсруллаһ кәлиб дурачаг сизин башынызын үстүндә вә бир дуа охујуб уча сәс илә чағырачаг. «Дурун ајаға еј аллаһын мө'мин бәндәләри!»... Мән сизә вәсијјәт еләјирәм ки, Шејх Нәсруллаһын сөзләринә бахмајын!... Ај рәһмәтликләр, валлаһ һеч биринизи евә гојмајачаглар. Һансы гапыја кедиб, көрәчәксиниз ки, бағлыдыр. Јалварачагсыныз ки, аллаһ хатирәси үчүн ачын гапыны, мәним бурада әрим вар. Бу евин арвадыјам. Јенә сизи говуб дејәчәкләр: чох данышма, чых гој кет! Бизә арвад-зад лазым дејил. Дүнјада 9 јашында гыз чохдур. Сәнин кими кафтар бизә лазым дејил. Сәнин јерин гәбрдир... Өлүләр! Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзүнү ешидин вә нечә ки јатыбсыныз елә дә јатын. Аллаһ сизә рәһмәт еләсин!..»[1].

Искәндәр елә һәссасдыр ки, гаршысындакы дүшмәнин күчүнү, өзүнүн исә ачизлијини дәрк едир. Өлүләрә ачыдығы гәдәр вә даһа чох дириләрә, вәтәндашларына ачыјыр. Севимли бачысы Назлынын Мир Бағыр ағаја әрә верилдијини, бу чинајәтә һазырлыг тәдарүкүнү көрүб изтираб чәкир, зарафат јолу илә дә олса, Назлыны көзләјән фачиәни дејир:

Назлы—Дадаш, анд олсун аллаһа, мән Мир Бағыр ағаја кетмәјәчәјәм.

И с к ә н д ә р — Бачым, һәлә сән ушагсан. Бир күн кәлиб көрәрәм сәнин габағына ајна тутуб, чәкә-чәкә апарырлар. Белә тутах ки, сән чәм-хәм еләдин... Истәмәдин кедәсән. О вахт көрәчәксән ки, сәни далдан итәләјиб дејирләр: дајанма, тез-тез кет. Чөнүб бахыб көрәчәксән сәни итәләјән сәнин атан һачы Һәсәндир»[2].

Искәндәр һәгигәт һиссини ифадәдә һәр бир имкандан истифадә едир.

Бу мәгамда әлбәт ки, доғма бир гардаш кими бачысына, Назлыја көмәк етмәк истәрди. Амма нә чарә ки, белә бир көмәкдән ачиздир. Тәкчә Искәндәр јох, бүтүн кәнд јығыла бу «гәзанын, гисмәтин», уғурсуз талејин гаршысында ачиздир. Чүнки, Ислам дини, феодал мүнасибәтләр һөкмранлығы мәнһус кабус кими гаршыда дајанмышдыр. Күндә онларла, јүзләрлә Назлы кими гурбанлар верилир вә бунлар Искәндәрин көзү гаршысында едилир. Бу мәһкумлуг вә әлачсызлыг Искәндәри дәли-диванә етмишдир. О, сәрсәри һалында доланыб-дејинмәкдән башга чарә тапмыр. Онда һәгигәт һисси нә гәдәр күчлүдүрсә, һәрәкәт, мүбаризә һисси бир о гәдәр зәифдир.

---

[1] Ч ә л и л М ә м м ә д г у л у з а д ә. Әсәрләри, 1 ч, сәһ. 82.
[2] Јенә орада.

Чәлил Мәммәдгулузадә Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү тәсадүфи гәбул етмәмишдир. Әфсанәјә көрә ислам тарихиндә сијаси вурушма, чәкишмәләрин кәскин вахтында һәгигәтин әсил тәрәфдары олан адам: Молла Нәсрәддин, Бәһлул, Һәсән Каши өзләрини дәлилијә вурараг, үрәкләриндәки һәгигәти демәјә јол тапмышдылар. Һакимләр бу адамлары дәли сајыб, сөзләринә әһәмијјәт вермир, мәс'улијјәтә чәкмирдиләр. Беләликлә, дөвләт даирәләриндән чохдан говулмуш һәгигәт куја бу «диванәләр» васитәсилә јашады вә бир аз да артыг рөвнәг тапды.

Молла Нәсрәддин тәхәллүсүнү гәбул едән әдибин гәһрәманы кефли Искәндәр гисмән бу әфсанәви шәхсијјәтләрин јолу илә кедир. Әввәлләр һамы ону кефли, авара, сәфиһ сајыр, сөзүнү саја салмыр. Анчаг Шејх Нәсруллаһ ону бирчә дәфә данышдыран кими ваһимәјә дүшүр, Шејх Әһмәдә дејир:

— Әһмәд, бу Искәндәрди, нәди мәним бундан көзүм су ичмир.

Шејх Әһмәд дејир:

—Шејхәна, һеч нараһат олма, ону бураларда һеч адам јеринә гојан јохдур .Сән дамағыны позма, ишиндә ол!

Әсәрин ахырында исә көрдүјүмүз кими, онун дедикләри тәсдиг олунур. Искәндәр сатира планында, мәнфи вә күлүнч типләр әһатәсиндә, әлагәсиндә верилмәсинә бахмајараг, инчә бир гәлб саһиби кими мејдана чыхыр.

«Өлүләр» әсәриндә әдиб Искәндәрин дили илә өз вәтәндашларыны интибаһа чағырыр.

«Данабаш кәндинин мәктәби» адлы икинчи мәшһур пјесиндә исә Чәлил Мәммәдгулузадә мәктәб, маариф мәсәләсини, халгын ишыглыға чыхмасы зәрурәтини гојур. Бу тәдбири сахта јолларла апармаг истәјән буржуа зијалыларына күлүр.

Даһа гүввәтли пјеси олан «Анамын китабы»нда Чәлил Мәммәдгулузадә халгын истиглалијјәтини вә халг руһлу һәгиги мәдәнијјәтин зәрури инкишафы мәсәләсини ирәли тутур.

«Данабаш кәндинин мәктәби»ндә баш верән әһвалат, шүбһәсиз, Шејх Нәсруллаһын мө'чүзәләриндән сонралара аиддир. Шејх Нәсруллаһ бу кәнддә биабыр олуб кетмиш, онун јеринә мүәллим Һәсәнов кәлмишдир. Шејх Нәсруллаһ керидә галмыш бу мүһитә көһнә аләмдән—мөвһумат вә хурафат дүнјасындан кәлмишдир. Она көрә дә һөрмәтлә, гонагпәрәстликлә, «чүчәплов илә» гаршыланмышды.

Мүәллим Һәсәнов исә бураја јени аләмдән—маариф, мәдәнијјәт мәгсәди илә кәлмишдир. Ајдындыр ки, күл-чичәклә гаршыланмајачагды.

Һәсәновун сәһви вә бәдбәхтлији орасындадыр ки, кәндә

чиновник либасында, чар мә'мурy кими кәлмишдир. Өзү илә бәрабәр приставы, јүзбашыны, инспектору, газыны вә башгаларыны кәтирмишдир.

Халг исә һеч вахт хејир көрмәдији вә көзләмәдији бу рәсми шәхсләрдән, һаглы олараг, үркүб гачыр. Нә газыја, нә моллаја, нә јүзбашыја инаныр. Адәти, ән'әнәси илә гонаг севән, кәләни һөрмәтлә гаршылајан кәндлиләр инди бу адамларын шәриндән гуртармаг үчүн үркүб гачыр, һәр кәс бир тәрәфдә далдаланыр.

Бүтүн бу чәтинликләр вә анлашылмазлыгларла јанашы Һәсәнов Данабаш кәндиндә заһирән дә олса мәктәб тәшкилинә мүвәффәг олур. Һәтта мүәллимин ушаглара нә өјрәдәчәјини билмәк истәјән аталар илк күнләр өз балалары илә мәктәбә кәлир, онлар илә бәрабәр дәрс отағында отуруб Һәсәновун сөһбәтинә, нәсиһәтинә гулаг асырлар. Бунлар—һәјатында чох чәфа чәкмиш кәндлиләр—Гасым кишиләр, Мәшәди Аға киши, Зәрбәли, Кәблә Гуламәлиләр, Шә'бан нәнәләр вахтилә Шејх Нәсруллаһын фырылдағына ујмуш адамлардыр. Анчаг һәлә дә бунларын көзү ачылмамышдыр. Бунлар мүәллим Һәсәновдан еһтијат едир, һәтта горхурлар.

Шејх Нәсруллаһ нечә олса мүгәддәс дон кејиб, әбаја бүрүнүб, дин, шәриәт нүмајәндәси кими кәлмишдир. Онун гарагорхусу нисјә иди, ахирәтә аид иди. Мүәллим Һәсәнов, јүзбашы Пирвердибәј вә инспектор исә чар һөкумәтинин дири көзлү горхунч нүмајәндәләридир. Бунларын кәндә гаршы диваны нисјә дејил, нәгддир. Бунлардан бәла әскик дејилдир. Она көрә чамаатын ваһимәси, хырмандан гачыб дағылмасы, ағлашма гурмасы, ушагларын көрмә галағында кизләнмәси, аталарын доғма өвладыны данмасы тәбиидир.

«Анамын китабы»ндакы әһвалат бу һадисәләрдән чох-чох сонрадыр. Бурадакы аилә јетишмәкдә олан буржуа зијалы аиләсидир. Әбдүләзим кишинин ушаглары бәлкә дә Данабаш кәндиндә зор илә мәктәб ачылан заман дәрсә башламыш адамлардыр. Инди онлар савадланмыш, бөјүмүш, зијалы олмушлар.

Инди даһа нә јер Данабашдыр, нә дә адамлар авамдыр.

Бу аиләнин јашадығы шәһәр бамбашга бир шәһәрдир. Бурада нә Шејх Нәсрулаһ, нә мүәллим Һәсәнов вар. Бурада јухарыдан олса да мәдәни һәјата мејл башланмышдыр. Көзүачыг, мәктәб көрмүш адамлар тәрәгги, тәкамүл үчүн чарпышырлар. Елм далынча узаг шәһәрләрә, өлкәләрә кедирләр. Бурада мүасир һәјат, ичтимаи јығынчаглар, мүбаһисәләр вардыр. Һадисәләрин чәрәјанындан бәллидир ки, әһвалат 1905-чи ил ингилабындан сонраја аиддир. Азәрбајчанда буржуа мәдәнијјәт вә мәдәнијјәтчилијинин нүфузу дөврүдүр.

Мирзә Чәлил јарадычылығы үчүн о да чох мараглыдыр ки, тәсвир олунан һәјат ирәлиләдикчә, инкишафа доғру кетдикчә бу әсәрләрдә сүжет даирәси артыг шејләрдән тәмизләнир, конкретләшир. Әдиб, даһа аз һадисәдә чох фикир ифадә етмәјә, дәринлијә доғру истигамәт алыр.

«Өлүләр»дә биз бир нечә шәһәр илә әлагәдар әһвалаты—Хорасандан Азәрбајчана сәфәр едән Шејх Нәсруллаһын мачәраларыны көрдүк. «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә бүтүн бир кәнд, онун әһалисини көрүрүк. «Анамын китабы»нда исә јалныз бир аилә тәсвир олунур. Доғрудур, бир аилә вар, анчаг Азәрбајчан, Јахын Шәрг үчүн чох сәчијјәви бир аилә! Бир өлкәни, халгы тәмсил едән бир дудиман!

Зәһрабәјимин үч оғлу, бир гызы вар, Бөјүк оғлу Рүстәмбәј Петербургда охумуш, һәмишә нитгинә рус сөзләри гатан бир зијалы, рус тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Мал һакими Асланбәј илә достдур. Сәнәти чүрбәчүр лүғәтләр тәртиб етмәкдир. Өз фикри ја јохдур, ја да фикрини, мүстәгил мүһакимәләрини ишләтмәк үчүн јеканә саһә тәрчүмәни сечмишдир.

Аиләнин ортанчыл оғлу Мирзә Мәһәммәдәли Нәчәфүл—әшрәфдә тәһсил алмыш, һәмишә фарс ибарәләри илә данышан диндар мүсәлман зијалысыдыр; Иран тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Һәмкары Мирзә Нәчәфәли илә достдур. Сәнәти елми—илаһи, јә'ни шәриәт дәрси демәкдир.

Кичик оғул Сәмәд Ваһид Истанбулда әдәбијјат факүлтәсини битирмиш, һәмишә османлыча данышан бир түркпәрәстдир; о заман түрк чаванларынын тутулдуғу сәрсәри шаирликмәрәзинә тутулмушдур. Османлы тәрбијәси тәрәфдарыдыр. Ше'р јазмагла мәшғулдур. Түрк дили мүәллими Һүсејн Шаһид илә достдур.

Үч гардашын јеканә бачысы Күлбаһар исә вәтәндә бөјүјүб, тәрбијә алмыш, анасыны вә гардашларыны тәмиз вә сөнмәз мәһәббәтлә севән, савадлы, исмәтли, кәмаллы бир Азәрбајчан гызыдыр.

Зәһрабәјим һәгиги анадыр. Балаларынын һамысыны ејни мәһәббәтлә севир. Онларын һәр бири үчүн үрәји бир тикәдир.

Әдиб мәһарәтлә сечиб илһам фанары илә ишыгландырдығы бу аиләни ичтимаи-сијаси аләмдән кечирмәк, адамларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн көзәл орижинал бир вәзијјәт дүшүнмүшдүр:

Рүстәмбәј чәмијјәти-хејријјәнин сәдридир. Гардашлары вә шәһәрин көркәмли сималары бу чәмијјәтин үзвләридир. Чәмијјәт Рүстәмбәјин евиндә ичлас едир. Арвады Зивәр ханым да охумуш бир гадын олдуғу үчүн чәмијјәтин јығынчагларында иштирак едир. Бә'зән фәаллыг да көстәрир.

Биз бу хејријјә чәмијјәтинин ишини јалныз онун јығынчаг,

мүзакирәләриндән өјрәнирик. Әслиндә көзәл, мүгәддәс мәгсәдләр үчүн јаранан бу тәшкилат, әдиб үчүн халис сатирик бир објект олмушдур.

Чәмијјәти-хејријјәнин сон ичласында дөрд мәсәлә мүзакирә едирләр. Әдиб, бура јығыланларын хасијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн мәсәләләри мәһз belә сечмишдир.

Иллик һагг-һесабын тәсдиги,
Мәктәб мәрамнамәси барәсиндә.
Ачларын әризәси
Елми-илаһи дәрсләри барәсиндә.

Бу мәсәләләрин мүзакирәсиндә бир тәрәфдән чәмијјәтин ил боју нә ил мәшғул олдуғу көрүнүр. Сәдрин изаһатындан ајдын олур ки, «Бал гонаглығында сәрф олунан мәбләғдә рәддүбәдәл олмушдур».

«Асланбәј чыхыш едиб көстәрир: Закон бу случајлары тамамән предусмотрет еләјибдир. Бизим сметанын прогрешностлары о барәдәдир ки, биз например, тә'јин еләмишик ачлара илдә јүз манат пајлајаг. Амма биз јүз манат әвәзинә пајламышыг 109 манат он дөрд шаһы ики гәпик...»

Беләликлә, чәмијјәти-хејријјәнин «вачиб» ишләри, јејиб-ичмәк, ејш-ишрәт јығынчаглары—«бал мәчлисләри»нин нәјин һесабына, кимин хејринә чалышдығы мә'лум олур.

Мәктәб мәрамнамәләринин мүзакирәсиндә мәктәбләримиздә ана дилини гүввәтләндирмәк вәзифәси гојулур. Бу тәләби одлу еһтирасла мүдафиә едән Һүсејн Шаһид сөз алыб нитгә башлајыр:

«Мөһтәрәм ә'заји-әнчүмән һәзрәтләринә өз ихласымы тәгдим едиб, мәтләбин ән ибтидасындан бир шәммә изаһат вермәји фарз вә гарз билиб, илтимас едијорум, әфәндим...»[1].

Азәрбајчан мәктәбләриндә ана дили талејинин кимә тапшырылдығы вә нечә күлүнч вәзијјәтә салындығы бу нитгин чыхышындан ајдын олур. Һүсејн Шаһид мәктәбләрдә кечирилән «милли әдәбијјат»дан нүмунәләр кәтириб, бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләр илә belә өјүнүр:

Иштә кәләбәкләр кими гарлар дүшүјор,
Санки бир нур енијор һәр фидана,
Лакин әјләнчә оларкән бу сана,
Јавру гушлар учујор... .

Достунун нитгиндә Сәмәд Ваһид вә онун кимиләри алгыш дејиб әл чалырлар. Бу ше'ри әзбәрләјән бир шакирд учадан охујур. Бунунла да дәрс мәрамнамәләринин мүзакирәси битир. Бүтүн бу сөһбәтләрә гулаг асыб һеч бир шеј баша дүшмәјән Күлбаһар вә башгалары мүркүләјирләр.

---

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. —Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1936. сәһ. 191.

Бу сәһнәдә милләтчи буржуа зијалыларынын мәдәнијјәт вә дил мәсәләләриндә дә нә гәдәр сатгын вә сахтакар олдуглары ајдын көстәрилир. Ана дилиндә мәктәб ачмаг, кәнч нәсли доғма дилиндә охудуб тәрбијә етмәк кими бөјүк ичтимаи, мәдәни бир мәсәләни Сәмәд Ваһид кими сатгынлар әјләнчә вә ојунчаға чевирмишләр. Охунан ләјагәтсиз, халга јад вә гурама «ше'рләр» анчаг адамлары дилдән, тәһсилдән ијрәндирмәк үчүн јарајарды. Мирзә Чәлил буну ачыг демир. Јаратдығы мәнзәрәдән belә бир нәтичә чыхыр.

Үчүнчү мәсәлә—ачларын әризәләри мүзакирә олунанда, чәмијјәт, кассасындакы пулун «запасноj фонд»а кечирилмәси факты орталыға чыхыр. Ачларын һәгигәтән ач олуб-олмамасыны тәһгиг үчүн хүсуси һеј'әт сечилмәли олур. Ачлар бу вәзијјәти көрүб ағлашырлар. Мал һакими Асланбәјин далынча кәлән чобанлар исә дәсмалларындан чөрәк чыхарыб, ачлара верирләр, бунлары сакит едирләр.

Бу сәһнәләрдә заһирән курултулу, тәлгинедичи көрүнән, көзәл сөзләрлә чыхыш едән зијалыларын мә'нәви мискинлијин, халга е'тинасызлығы вә јабанчылығы мејдана чыхыр.

Әдиб, чәмијјәти-хејријјә үзвләри илә мәвази, даһа доғрусу, онлара зидд олараг зәһмәт адамларыны, халг нүмајәндәләрини, ачлары, нөкәрләри, чобанлары вә һамбаллары көстәрмишдир. Халгы тәмсил едән адамларын һеч бири өз хүсуси мәнфәәтини күдмүр. Бунларын һеч бири башгаларыны алдатмаг нијјәтиндә дејилдир. Бунларын фәлакәти авамлыг, садәлөвһлүкдүр. Бунларда мүбаризә һисси зәифдир. Бунлар сәмәд ваһидләрә, һүсејн шаһидләрә инаныр, онлардан мәрһәмәт умурлар. Буржуа зијалыларынын заһири көркәми, ријакар сөз вә вә'дләри бунлары алдадыр. Чәтинликдә, јаман күндә бу чәмијјәтин гапысына кәлирләр.

Сабирин дедији кими.

—Бу интелликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға!
Олары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!»

Туфејли кими халгын чанына дарашан вә зәһмәткешләрин ганыны соран буржуа интелликентләринә инанмагла кәндлиләр өз фәлакәтләрини даһа да дәринләшдирирләр.

Мүлкәдар, буржуа зијалыларынын зәһмәткешләрә хәјанәти, сатгынлығы, јохсулларын вәзијјәтини даһа да ағырлашдырмасы, әдибин трилокија адландырдығымыз пјесләринин һәр үчүндә характер сәһнәләрдә верилмишдир.

«Данабаш кәндинин мәктәби» комедијасында ичтимаи мүнагишә башга рәнк алмышдыр. Бурада «Јатан, мүркүләјәнләр» аздыр. Халгын һаким даирәләрә инамы сарсылмышдыр. Бурада чамаат шәһәрдән кәлмиш, «охумушлар»дан, «бөјүкләрдән» гачыр. Газыдан да, приставдан, мүфәттишдән, һакимдән дә ејни дәрәчәдә горхур, ваһимәјә дүшүр.

Мә'лумдур ки, газы көһнә замаңдә шәриәт нүмајәндәси, рәсми дә олса һөрмәт саһиби иди. Адамлар чәтинә дүшәндә онун јанына мәсләһәтә, мәшвәрәтә кедирдиләр. Газы мәһәл гојуб һеч кәсин гапысына, һеч кәсин евинә кәлмәзди.

Бурада чамаат «Өлүләр»дәки чамаатдан фәргли олараг гејри-шүури дә олса, һисс илә дә олса газынын «хејри кәлмәдијини» дујмушдур. Газы илә пристав, пристав илә һәким арасында, маариф мүфәттиши арасында бир бирлик олдуғуну анламышдыр. Күтләнин шүурунда интибаһа доғру илк мејл көрүнмәкдәдир. Доғрудур, бу мејл һәлә мүәјјәнләшмәмишдир, јахшы илә писи һәмишә ајырд едәси сәвијјәдә дејилдир. Анчаг һәр һалда бу мејлдә һакимләрә «бөјүкләрә» **гаршы** јад бир мүнасибәт вардыр. Шүбһә јохдур ки, бу мүнасибәт кәләчәкдә ичтимаи мүбаризәләр ајдынлашдыгча, кәскинләшдикчә инкишаф едиб гүввәтләнәчәкдир.

«Бөјүкләр», һөкумәт мә'мурлары исә Данабаш кәндинин әһалисинә үч тәрәфдән тәзјиг едирләр. Онлар чамаата гојун сүрүсү кими бахырлар. Чамаатын хејринә олан тәдбирләри, мәктәб ачмаг кими фајдалы ишләри әмр илә, «шаллаг» күчүнә јеритмәк истәјирләр. Чамаат бу «шаллағы» биринчи дәфә көрмүр. Онун ачысыны чох дадмышдыр. Газы узунча бир дуа охујараг Романовлар ханәданына олан ихласыны билдирир:

«Көјдә аллаһ вә јердә падшаһи-меһрибанымызын рәһмәт вә шәфгәтинә мөһтачдыр чәми әрбаб вә һачат вә зәрурат!... Сәләват вә сәлам ола көјләрин падшаһына ки, әррәһманиррәһимдир. Вә јерләрин падшаһы шәһријари-хуршид ајәт Николај Александровичә...».

Газынын дили, фикри, хәјалы, дурушу, отурушу бүтүн маһијјәти е'тибарилә халга јаддыр.

Газыдан сонра чамаата хитаб үчүн күрсүјә чыхан инспектор да өз дилиндә, халис интелликент әдасы илә нитг сөјләјир. О, Данабаш кәндинин авам әһалиси илә белә данышыр:

—...Да, вы счасливы сегоднја...» именно о сегоднјашнего днја, когда педагоги, болеја душој вместе свами, изыскали наконес поразителныј но тонкиј метод обученија, тонкиј до того, что всјакаја и каждаја абстрактност красиво и правилно одеваетсја в конкретност...»[1].

Газынын да, мүфәттишин дә сөзләри кәндлијә ајдын олмур. Бу исә онларын вечинә дејилдир. Чүнки онлар, чамааты баша салмаг үчүн јох, һөкумәт мә'мурларынын гаршысында јалтагланмаг, гуллуг көстәрмәк, һәм дә «дил билән» көрүнмәк үчүн данышырлар. Биринин әрәбчә, биринин русча дедији мәтләбләри «баша салмаг», авам кәндли дилинә чевирмәк үчүн, јүзбашы Пирвердибәј ирәли чыхыр. Јүзбашынын өз «дили» вар.

[1] Ч ә л и л М ә м м ә д г у л у з а д ә,—Әсәрләри, 1 чилд, сәһ. 117.

Онун «дилини» чамаат јахшы анлајыр, О, «дил», илләр узуну кәндлинин тәпәсинә дөјүлән **шаллагдан** ибарәтдир. Кәндли Гасым киши чүр'әт едиб мүәллимдән ушагларын барәсиндә һаглы бир сөз сорушур:

«Ај ушгол! Гурбан олум сәнә, бир мәни баша сал көрүм, о ки, дејирсән ушаглар охујуб адам олачаглар, бир мәнә де көрүм нечә јә'ни адам олачаглар?».

Пирверди јүзбашы мүәллимә мачал вермир. Һирс илә кәндлинин үстүнә чумур, ону интизама чағырыр:

«Гасым киши, бу сөзләр бир гәпијә дәјмәз. Мән бујуруг гулујам. Мәнә бујурублар, сүр дәрәјә, сүр дәрәјә!

Әкәр сијаһымдакы ушаглар ушгола кәлмәсәләр, мән сизинлә бах бу шаллагнан данышачағам!».

Пирвердибәј јалан дејир. О, чох залым адамдыр. Онун пешәси адам дөјмәк, һәбс етмәк, чәримә алмагдыр. О, «бујуруг гулу» олдуғу үчүн јох, шаллаг ојнатмагдан хүсуси һәзз алдығы үчүн белә данышыр. О, һәр шејдән әввәл вичдансыз, гансыз бир чар мә'мурудур. Иш шаллагсыз ашанда онун хошуна кәлмир, дөзә билмир.

Пирвердибәј, Гасым киши илә кифајәтләнмәјиб, Кәблә Һејдәрә дә һәдә кәлир: «Нә ејләјирсән елә, амма шаллағы јадындан чыхарма!»[1].

Пирвердибәј бә'зән анламадан өз хасијјәтини өз сөзү илә бүрузә верир. Кәндлиләрин мулајим, мәсләһәт дили илә данышмасыны көрүб һөвсәләдән чыхыр. Е'тираф едир ки, «Мән јүзбашыјам, мәнимки шаллагдыр».[2]

Кәнд молласы Гуламверди дә «ушгол» мәсәләсиндән шүбһәләнир. «Шәриәтә тохунар» дејә горхур. Чеховун «Глафлы адам»дакы гәһрәманы Беликов кими дүшүнүр! «Сонра ичиндән бир шеј чыхар һа!». Буна көрә дә е'тираз сәсини кәндлиләрин сәсинә гатыр.

Мүәллим Һәсәнов онун дилини билир. Она шад бир хәбәр верир: «Сиз дә һәмин ушголда һәфтәдә ики саат шәриәт дәрси дејиб, ајда он ики манат јарым пул алачагсыныз». Бу хәбәри ешидәндә Гуламвердинин көзү ишыгланыр. Дәрһал дәјишир: Мәктәб ачмаг тәдбиринә гол гојур:

«Елм һәмишә елмдир, аллаһ мүбарәк еләсин! Аллаһ падшаһымызы да сәламәт еләсин».

Әдиб конкрет ичтимаи тәдбир илә—кәнддә мәктәб мәсәләси илә әлагәдар олараг јүзбашылара, гуллугчулара, руһаниләрә гәдәр һәр зүмрәнин сәчијјәсини верир. Бу хасијјәтнамәләрдән көрүнүр ки, кәндлиләр ваһимәләнмәкдә һаглыдырлар. Онлар синфи шүур сәвијјәсинә галха билмәсәләр дә һисс илә дүш-

[1] Ч ә л и л М ә м м ә д г у л у з а д ә. —Әсәрләри, 1 чилд, сәһ. 139.
[2] Јенә орада.

мәнләрини аз-чох танымышлар. Динә, дөвләтә, сатгын зијалылара, јахуд үч гүввәјә: **мөвһумата, јаланчы елмә вә чар һөкумәтинә** ејни нифрәт илә бахырлар. Нә **дин** нүмајәндәси газыдан, нә «елм нүмајәндәси мүфәттиш вә чиновникдән, нә дә **һөкумәт** нүмајәндәси јүзбашыдан хејир көзләјирләр. Евладыны шәһәрдән кәлән бу горхулу адамлардан горумаға, «кәрмә галағына долдурмаға», өзләри исә көзә көрүнмәмәјә чалышырлар.

Авам илә охумушлар, рәијјәт илә һөкумәт, ашағы күтләләр илә имтијазлылар, халг илә истисмарчылар арасындакы зиддијјәт «Анамын китабы»нда даһа түнд рәнкләрлә тәсвир олунмушдур. Бурадакы вәзијјәт, санки «Өлүләр», «Данабаш кәнди» вәзијјәтинин мабәди, гануни давамыдыр. «Өлүләр»дә шүурдан мәһрум олан кәндлиләр, «Данабаш кәнди»ндә горху илә, бир севги-тәбии илә дә олса дүшмәнләрини танымаға, горунмаға башламышлар.

«Анамын китабы»нда исә вәзијјәт хејли дәјишир. һәмин бу авам чобанлар, нөкәрләр өз ағаларына истеһза илә бахмаға, һәтта онлара күлмәјә чәсарәт едирләр.

Чобанлар илә мал һакими Асланбәј арасындакы мүкалимәләр: бу дәјишән тәнасүбү, кимин, һансы тәрәфин јүксәкдә дурдуғуну, һансы тәрәфин һәјата бағлы гәләбә һаггына малик олдуғуну ајдын көстәрир:

Асланбәј—јахшы, бир мәнә дејин көрүм гојунун јарасыны сиз дезинфексија еләмисинизми?

Гәнбәр—Ганмадыг, һаким аға!

Гурбан—Баша дүшмәдик, гурбанын олум!

Заман—О нә сөздү, башына доланым! (чамаат күлүшүр).

Асланбәј —Бир дә мәнә дејин көрүм, гојун јаралананда онун температурасыны өлчүрсүнүзмү?

Гәнбәр—Ганмадыг, һаким ағa!

Гурбан—Баша дүшмәдик, гурбанын олум!

Заман—О нә сөздү, башына доланым (чамаат күлүшүр)[1].

Гурбан—һәким ağa, јарајнан сәнин ишин јохдур, јаранын дилини биз өзүмүз билирик. Кечән һәфтә гумрал кәрә гојуну чанавар јараламышды .Бах јарасы белә калафа иди. Гара нөјтү сүртдүк, ики күндә јахшы олду (чамаат вә Күлбаһар диггәт илә гулаг асыр). Кечән күн һачы Әмраһкилин сүрүсүндән сары гојуну јенә чанавар дағытмышды; она да гара нөјүт сүртдүләр. Сәнин јарајнан ишин јохдур. Билирик јахшы һәкимсән, сән бу шогәриб гыздырмаја дәва вер, ја бизә бир мәсләһәтли сөз де! Бир дә сәни анд верирәм аллаһа, бизнән елә даныш ки, баша дүшәк».

---

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, I чилд, сәһ. 199—200.

Охумуш, али тәһсил көрмүш, зәманәсинин габагчыл зијалысы адланан, «чәмијјәти-хејријјә» үзвү олан Асланбәј, Гурбан, Заман, Гәнбәр кими авам кәндлиләрдән вә чобанлардан чох-чох ашағыда галыр. Онларын һәјат севән, тәчрүбәјә сөјкәнән, әмәкдә мүәјјәнләшән һәгигәт һиссләри мөһкәмдир. Онлар нә гәдәр чәтин шәраитә дүшсәләр дә јенә никбиндирләр. Онлар чобан тәчрүбәләри илә Асланбәјин, онун елминин, һәкимлијинин јаланчылығыны сечирләр, дәрк едирләр. Бу идрак, онлары јашамаға да, инкишаф етдирмәјә дә гадирдир. Асланбәјин һәкимлији, Рүстәмбәјин алимлији, Сәмәд Ваһидин шаирлији илә ујғун кәлир. Јаланчы зијалылар јахшы топланмышлар.«Анамын китабы»нда әсас зиддијјәт јенә дә бу сајдыгларымыз, изаһ етдикләримиз дејилдир. Башлыча мәсәлә дә бурада дејилдир. Бунлар анчаг һадисәнин шәраитидир, тәфсилатыдыр. Әдиб, һәр шејдән әввәл, бизим диггәтимизи Зәһрабәјимин аиләсинә, өвладларына чәлб едир. **«Бу аиләнин симасында Ч. Мәммәдгулузадә о заманкы Азәрбајчан зијалыларынын дахили зиддијјәтләрини, синфи тәбәгәләшмәсини көстәрмишдир. Бу зиддијјәт вә тәбәгәләшмәнин исә мараглы вә бөјүк тарихи, ичтимаи сәбәбләри вардыр.**

Мә'лумдур ки, ингилаба гәдәрки Азәрбајчан, мүстәмләкә олмагдан әлавә бир сыра империалист дөвләтләрин иштаһасыны ојадан бир сәрвәт мәнбәји олмушдур. Јалныз Бакы нефти дејил, өлкәнин мә'дән очаглары, мәһсулдар торпағы, бәрәкәтли кәнд тәсәррүфаты, еләчә дә чоғрафи мөвгеји, көзәл аб-һавасы чохларыны тамаһа салмышдыр. Өлкәнин сијаси-стратежи вәзијјәти Авропа илә Асија, Гара дәниз илә Каспи дәнизи арасында бир кечид мәгамында олмасы, шәргдән гәрбә, шимала вә гәрбдән шәргә, чәнуба кедән јоллар вә јолчулар үчүн дүшәркә тәшкил етмәси әһалинин һәмишә талан, гарәт горхусу алтында галмасына сәбәб олмушдур. Анчаг гәһрәманлығы, икидлији вә полад ирадәси сајәсиндә Азәрбајчан халгы мин илләр боју өз мәнлијини, варлығыны горумуш, нәһајәт, Октјабр ингилабы сајәсиндә бөјүк рус халгынын гардаш көмәји илә өз милли истиглалијјәтини газана билмишдир.

Хүсусилә, XX әсрдә «сијаси иттифаглар, jә'ни дөвләтләр арасында дүнјаны әразичә бөлмәк, мүстәмләкә мүбаризәси»[1] әмәлә кәлмәкдә олдуғу, «дүнја бөлкүсү»нүн битмиш олдуғу[2] бир заманда, Азәрбајчанда харичи сијаси тә'сирләрин мүбаризәси даһа мүрәккәб вә даһа кәскин бир шәкил алмышды.

«Анамын китабы» әсәриндә ана вәтәнин мә'нәви һәјатыны әсас мөвзу сечән, ичтимаи-синфи гүввәләрин тәнасүбүнү ве-

---

[1] В. И. Ленин. Империализм капитализмин ән јүксәк пилләсидир. II тә'би, Бакы, Азәрнәшр, сәһ. 55.

2. Јенә орада.

рəн әдиб, әчнәби тә'сирләри вә бунлардан һәр биринин маһијјәтини, ич үзүнү мәһарәтлә **көстәрмишдир.**

Әсәрин III вә IV мәчлисләриндә **бир ана вә бир ата** евлады олан бу гардашлар арасында зиддијјәт вә мүбаризә сон нөгтәсинә чатыр. Бунларын «мәсләк үстүндә, китаб үстүндә» төрәјән мүбаһисәләри, нәһајәт, кәскинләшир, дәринләшир вә дүшмәнчилијинә чеврилир. Гардашларын араланмасы, аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнир.

Бу адамларын һәр бири XX әсрин әввәлләриндә харичи тә'сирләрә әсир олан бир дәстә Азәрбајчан буржуа зијалысыны тәмсил едир. Бу адамлар халг ичиндән чыхмамышлар. Она көрә дә бөјүк ичтимаи идеал саһиби дејилдирләр. Бунлар јухарыдан јетишмиш, пул вә газанч хатиринә тәһсил көрмүш адамлар идиләр. Бу адамлар халгдан, онун ән'әнәләриндән ајрылмышдылар. **Онлар ана вәтәнин јох, кәнардан, Түркијә вә Ирандан кәтирилмиш зәрәрли, фанатик, тәәссүбкеш тә'сири илә тәрбијәләнмишдиләр**. Вәтәни тәмсил едән пак, саф үрәкли, меһрибан ана Зәһрабәјим, оғланлары арасында көрдүјү бу ихтилафдан изтираб чәкир, һәјәчана дүшүр. О, өзүнү итирир, нә едәчәјини билмир. Рүстәмбәј анасынын тәлашыны дујуб, ону белә «баша салыр».

— Ана,—дејир, бах мән сәни лап чох јахшы баша салым, нә гәдәр ки, мән бу китаблара е'тигад едәјирәм (өз китаблары тәрәфә әлини тутур) Мәһәммәдәли дә бу китаблара (Мирзә Мәһәммәдәлинин тәрәфинә әлинә узадыр) вә Сәмәд дә бу китаблара (Сәмәд Ваһидә тәрәф әлини узадыр) е'тигад ејләјирләр, дәхи биз нә тәһәр... меһрибан јола кедә биләрик?».

Демәк лазымдыр ки, бу гардашлар арасында чар мә'муријјәтинә, рәсми даирәләрә рәғбәт бәсләмәсинә бахмајараг, азчох һәгигәт һисси анчаг Рүстәмбәјдә вардыр. О, көһнә китаблар васитәсилә өлкәјә јеријән әчнәби тә'сирини көрүр. О, өзүнүн дә муәјјән дәрәчә бу тә'сирдән узаг олмадығыны дујур.

Бу гардашларын бир евдә, сөзбир, һәмфикир олмасыны «һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир етмәсини», «һәмин нијјәтләрини әмәлә кәтирмәк јолунда лазыми мәтбуат чәм еләјиб, гәләм илә чалышмасыны ешидиб, ахтарыша кәлән чар сензору гардашларын китабларыны јохлајандан, бир шеј тапмајандан сонра чох севинир вә разы кедир. «Луғәт, елми-нүчум, шер китабларындан» башга бир шеј көрмәјән сензор меһрибан бир дил илә гардашлардан ајрылыр.

— «Китабларынызы көрәндән сонра дәхи инди фикрими билмәррә—дәјишдим»—дејир. Горхулу бир мачәранын бу хош нәтичә илә битмәси Рүстәмбәји севиндирир. О, гаһ-гаһ **чәкиб ачы-ачы күлүр:**

«Һәлә индијә кими халг бир шеј баша дүшмүрдү, индијә кими халг дејирди:

Мәрһәба Әбдүләзимин оғланларына, машаллаһ, бири **Петербургда** елм тәһсил едиб, бири **Истанбулда,** бири дә **Нәчәфүл-Әшрәфдә,** үчү дә машаллаһ охујуб, алим олуб. Амма бундан сонра ағызларда сөјләнәчәк ки, һаман үч алимин бири (Мирзә Мәһәммәдәлијә ишарә едир) хүсуф-хүсуф дуасы јазыр, бири (Сәмәд Ваһидә бахыр) мәфаилүн-фәила-түн, бири дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчијәм (гаһ-гаһ чәкир)».

Белә зијалылар азадлыг, маариф, мәдәнијјәт һаггында дүшүнәндә, «чәмијјәти-хејријјә» тәдбирләри иддиасына дүшәндә хүсусилә күлүнч олурлар. Онлар Азәрбајчан халгынын ничат јолуну кәнарда ахтарырлар. Онлар кәнара үмид бағлајыр, һәр бир тәрәггинин илк јардымчысы олан халгы, зәһмәткешләри танымыр, таныја билмирләр. Бунларын һеч бири Азәрбајчанын әсил, доғма, һәгиги халг зијалысы дејилди. Буна көрә дә Чәлил Мәммәдгулузадә өз әсәриндә бу адамларын пәрәстиш етдикләри бош вә мә'насыз китаблара гаршы ананын, доғма торпағын әтри дујулан һәјат китабыны гојур.

Мирзә Чәлил буржуа тәрбијәси көрән, чанлы һәјат, зәһмәт, халг илә әлагәси олмајан, муасир рәсми китаблардан гидаланан белә зијалылара, онларын чүмләпәрдазлығына инанмыр, онлары гәһрәман јох, сатира һәдәфи кими алыр.

60 јашында Зәһрабәјим вә онун китабы бөјүк әдибин әсәриндә вәтән китабыдыр, ана торпағын тәмиз гајдалары халгын мин иллик фикри вә дујғуларыдыр. Бу елә бир китабдыр ки, бүтүн балаларын, вәтән өвладынын ады бурада јазылмышдыр. Зәһрабәјим һәмишә буна бахараг тәсәлли алыр. Евлады һаггында һәр бир ширин вә әзиз хатирәни бу китабда тапыр.

Әкәр «Өлүләр»дә сон сөзү атанын сәрхош оғлу Искәндәр демишдисә, әкәр орада һәгигәти Искәндәр тәмсил етмишдисә, бурада сон сөзү ананын исмәтли вә намуслу гызы Күлбаһар дејир. Әкәр «Өлүләр»дә Искәндәр јалныз балача гардашы Чәлал, бачысы Назлы илә севинир, онлар илә тәсәлли тапырдыса, бурада Күлбаһар анасы Зәһрабәјим иләдир, она архаланыр. Әкәр «Өлүләр»дә Искәндәр мәғлуб олуб, ачы бир тәәссүфлә тә'сирли нитг сөјләјирдисә, бурада Күлбаһар мә'нәви чәһәтдән галиб кәлир. Әкәр орада Искәндәр күчсүз, әли бош, көмәксиз, тәк галараг Шејх Нәсруллаһ дүнјасынын өнүндә үсјанкар ифадәләрдән башга бир әлач тапмырдыса, бурада Күлбаһар, аиләнин мүбариз вә ирадәли гызы кими ирәлијә јеријир:

«(Гачыр ичәри, отагдан нефт вә кибрит кәтирир. Китабларын үстүнә нефт төкүб од вурур. Китаблар чөлдә алышыр вә Күлбаһар дурур отағын ортасында, голтуғундан анасынын **китабыны чыхардыр, бир сәһифәсини ачыр вә диггәтлә бахыр».**

Күлбаһарын сон сөзү Искәндәринкиндән тә'сирлидир. Бу нитг, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда мәзмунлу, лирик монологлардан биридир. Бурада мүәллиф өз фикирләрини јығчам, хүласә һалында, бәдии, орижинал вә јени бир шәкилдә, гәһрәманын дили илә ифадә етмишдир.

Күлбаһар истила мәгсәди илә әчнәби тә'сирләр кәтирән, империалистләрә хидмәт едән китаблары дәрин бир нифрәтлә јандырдыгдан, күлә дөндәрдикдән сонра үрәк раһатлығы илә јенә анасынын китабыны әлинә алараг һәјәчанла дејир:

«Галды бирчә китаб: бу да **анамын китабы** (бир гәдәр һамы сакит дуруб бахыр). **Будур, атам өз әлилә** јаздығы вәсијјәт: (охујур). Тарихи-һичринин мин ики јүз дохсан дөрдүнчү илиндә, рәбиәссанинин он икисиндә, сешәнбә күнү, сүбһ әзанындан јарым саат кечдикдә јолдашым Зәһранын чисминдән бир парча гопуб ајрылды ки, ибарәт олсун Рүстәм баламдан... Бичарә өврәтин чисминин галанындан кенә... бир парча ајрылыб гопду, һаман күн оғлум Мәһәммәдәли анадан олду. Јазыг Зәһранын галан чисми бир тәрәфә парчаланды... Баламыз Сәмәд дүнјаја кәлди. Бундан да бир нечә ил сонра бахты гара өврәтин галан јарым чанындан бир парча гопду ки, адыны Күлбаһар гојдуг. Јер, көј, ај вә улдузлар көјләрдә сејр едиб кәзә-кәзә јенә әввәл-ахыр күнүн башына доланырлар. Чүнки бунлар һамысы әввәл күндән гопуб ајрылмыш парчалардыр.

Мән е'тигад едирәм ки, мәним дә балаларым дүнјада һәр јаны кәзиб долансалар, јенә әввәл-ахыр аналары Зәһранын (әлини анасына тәрәф тутур) әтрафында кәрәк доланалар. Чүнки ај вә улдуз Шәмсин парчалары олан кими, бунлар да аналарынын ајы вә улдузларыдыр. Вај о кәсин һалына ки, тәбиәтин һәмин ганунуну позмаг истәјә: онун инсафы вә вичданы она мүдамүл-һәјат әзијјәт едәчәк, нә гәдәр чанында нәфәс вар, пешман олачаг...».

«Анамын китабы»нда ичтимаи мүбаризәләр, сарсынтылар халгын талеји мәсәләси дөврүндә гојулмушдур. Јалныз аилә, мәишәт, јалныз әсрин бөјүк мәсәләләри ирәли сүрүлмүшдүр. Ән'әнә чәрчивәсиндә јох, сијаси мүбаризәләр чәбһәсиндән гојулмушдур.

«Анамын китабы»нда зәһмәткеш халгын нүмајәндәләри, чамаатын ән ашағы тәбәгәсиндән олан адамлар орижинал, сәмими дујғулары илә тәсвир едилмишләр. Бурадакы чобанлар ифтихарла дејирләр:

Биз Чобаныг, дағды, дашды јеримиз.
Дәрс алмајыб һәгди ки, һеч биримиз.
Амма зөвгү сәфалыдыр чобанлар,
Гардашлыгда вәфалыдыр чобанлар.

* * *

Көзәл олур чөлдә чәмәнләр, чајлар,
Гышда архадајыг, дағда да јајлар.
Чобан сүдү сағар, һамыја пајлар.
Нијјәти чүнки алидир чобанлар
Гардашлыгда вәфалыдыр чобанлар.

Бунлар тәһсил алмамыш олсалар да, саф, тәмиз зөвг саһибидирләр. Әдибин рә'ји илә десәк, чобанлар јаланчы мәдәнијјәт дәрси алмамышлар. Мүасир буржуа мүнасибәтләри вә әхлагы онлары поза билмәмишдир. Буна көрә дә «гардашлыгда вәфалыдырлар», буна көрә дә сүдү һамыја пајлајырлар, буна көрә да јахшы нијјәт саһибидирләр.

Әдиб онларын ибтидаи, патриархал һәјат вә көрүшләрини шүбһәсиз, мүәјјән дәрәчә идеализә етмишдир. Һәгигәт ахтаран, өз доғма гардашларындан вә чәмијјәти-хејријјә ичласындан бир вәфа көрмәјән Күлбаһар, чобанларын ишинә валлеһ олур, онлара мејл едир, диндирир, онларын пешәләринә мәфтун олур.

Охумуш гардашларын бәласы бурасындадыр ки, халгдан узаг дүшмүшләр. Халгы вә онун гүввәсини көрмүр, дујмурлар. Буржуа гәзетләринин бошбоғазлығына ујан гардашлар, халг талејинә бағлы дејилләр вә бу тале һаггында онларын дајаз, күлүнч дүшүнчәләри һамыда истеһза доғурур.

Әдибә көрә гуртулуш, истиглалијјәт, азадлыг уғрунда мүбаризәдә бирлик олмалыдыр. Вәтән өвлады оғуллу-гызлы, бөјүклү-кичикли, һамы әл-әлә вермәлидир. Сәјјарәләр күнәшин әтрафында һәрләндији кими, вәтән балалары да өз аналарындан ајрылмамышдырлар. Бу һәгигәти анламајанлар, буна әмәл етмәјәнләр әслини итирәнләрдир. Онлар өмүр бојунча пешман олачаг, вичдан әзабы чәкәчәкләр. Бу бирлик садәчә кәмијјәт мә'насында анлашылмамалыдыр. Бу, халгын, зәһмәткешләрин чан, ган илә фикир вә идеја илә бир-биринә бағлы олмасы демәкдир. Адамларын бир-бири үчүн үрәк јандырмасы, бир-биринин һалына галмасы, дәрдинә галмасы демәкдир.

Мирзә Чәлил реализминин тарихән мәһдудлуғу бу әсәрдә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. «Анамын китабы» мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајчан тарихинин елә бир дөврүнү тәсвир етмәкдәдир ки, бурада артыг **синиф мүбаризәси,** ингилаби һәрәкат нәинки бүтүн өлкәјә, бүтүн Русијаја сәс салмышды. Бу заман Азәрбајчанда болшевик партијасынын тәрбијә едиб, јетишдирдији гәһрәман фәһлә синфи вә онун Н. Нәриманов, Шаумјан, Фиолетов, Чапаридзе, Әзизбәјов, Ханлар Сәфәрәлијев, Бунјад Сәрдаров вә башгалары кими халг һәрәкатындан гүввәт вә илһам алан Сәттархан вә Бағырхан кими оғуллары вар иди. Халгын гуртулушу вә ничат јолуну бунлар, мәһз әлиндә силаһ вә фәдакарлыгла истисмара гаршы мүбаризә апаран бу адамлар көрмүш вә бу јол илә кетмишләр.

Мирзә Ҹәлил тәнгидә ујараг, зијалылар ичиндән сечдији мәнфи типләрин тәсвиринә алудә олараг ингилабын вә азадлыг јолунда әсл, һәгиги апарычы гүввәләрини көстәрмәји унутмушдур.

Бөјүк әдибин буржуа зијалыларына гаршы гојдуғу дәрин мәһәббәтлә тәсвир етдији Күлбаһар нә гәдәр вәтәнпәрәст, нә гәдәр халг руһлу олса да дүшмән гүввәләр гаршысында ачиздир, тәкдир вә кичикдир. Онун арзу вә идеалларына ичтимаи сијаси әсас вермәк, ону Бакыда парлаг нүмајишләр едән фәһлә һәрәкаты илә бағламамаг, беләликлә, гуртулуш јолуну доғру көстәрә билмәмәк «Анамын китабы» комедијасынын мүһүм гүсурудур. Бу да Мирзә Ҹәлилин тәнгиди реализм үслубундан ирәли кәлән бир нәтиҹәдир. Бу үслубда јазан сәнәткарлар дөврүн зиддијјәтләрини, ичтимаи хәстәликләри вә әдаләтсизликләри бә'зән јахшы көрсәләр дә бундан чыхыш јолуну лазымынча көрүб көстәрә билмирләр.

В. И. Ленин Л. Толстојун јарадычылығыны тәһлил едәрәк онун реализминдәки е'ҹазкар гүдрәти көстәрир. Толстој патриархал кәндлиләрин бир мүтәфәккири олараг онларын әһвалруһијјәсини, һәм е'тираз вә нифрәтини, һәм дә ачизлијини, инләмәк, дуа едиб аллаһдан имдад истәмәк хүлјаларыны ифадә етмишдир:.

Мирзә Ҹәлилин реализминдә дә Азәрбајҹан кәнди вә кәндлисинин о заманкы ағыр вәзијјәти әкс олунмагдадыр Анҹаг бу ағыр вәзијјәтдән һәгиги ниҹат јолу вә тәдбири јохдур вә бәлкә дә бөјүк әдибин бу һагдакы тәсәввүрләри һәлә онунҹу илләрдә лазымынҹа мүәјјәнләшиб биллурлашмамышды. Бу ҹәһәтдән дә әдибә көмәк едән социалист ингилабы вә гәһрәман фәһлә синфи олмушдур.

Бу әсәрдә мүсбәт планда верилән чобан, нөкәр вә ја кәндлиләрин һеч бири, һәтта Күлбаһарын өзү дә мүсбәт гәһрәман сәвијјәсиндә дејилдир.

Бу пјесдә гојулан әсас тәләбләрдән бири дә мәдәнијјәтин азадлыға, вәтәнә хидмәти мәсәләсидир. Вәтәнин азадлығы, халгын бирлијини, һәмрә'јлијини тәләб етдији кими, онун бүтүн мә'нәви гүввәләринин дә сәфәрбәрлијә алынмасыны, анҹаг бу истигамәтдә инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Бу тәләб, әдибин әсәриндә хүсусилә мөһкәм гојулмушдур; чүнки, әдиб, әсрини јаланчы буржуа мәдәнијјәти нүмајәндәләриндән чох бәлалар чәкмишдир. Өмрүнү бу чүр «мәдәнијјәтчиләрлә» мүбаризәдә кечирмәјә мәҹбур олмушдур. Бөјүк әдиб бу мәсәләни тәкҹә «Анамын китабы»нда дејил, бир сыра башга пјес вә һекајәләриндә дә һәлл етмишдир. Бурадакы мал һәкими Асланбәј, «Данабаш кәнди»ндәки мүәллим вә инспектор, «Өлүләр»дәки чиновникләр белә «културачылардандыр».

Бу ҹәһәтдән әдибин «Лал» адлы балача, бир пәрдәлик пјеси дә мараглыдыр. Мүәллиф бу әсәриндә күчәдә ағлајан алты вә сәккиз јашлы ики ушағы тәсвир едир. Онлар мүһарибә илләриндә ханыманларындан ајрылмыш ата-аналарыны итирмишләр. Онларын сәсинә бир интелликент, бир чиновник, бир мө'мин, нәһајәт, сәнәти мә'лум олмајан бир лал кәлир. Зәнк сәсини ешидән интелликент ушаглара ики шаһы атыб кедир. Азан сәсини ешидән мө'мүн дә кедир Нәһајәт, ушагларын јанында анҹаг лал галыр. Бу лал, мәрһәмәт һисси илә ҹошараг ағлајан ушаглары гуҹағына алыб, тәсәлли верир вә овудур.

Әслинә бахсан, миллијјәти, сәнәти, пешәси вә әмлак вәзијјәти мә'лум олмајан бу лал кишини, әдиб лал олдуғу үчүн јох, мүәјјән дәрәҹәдә кар олдуғу үчүн, тәсвир вә тә'риф етмишдир.

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин тәсвир етдији шәһәрдә вә күчәдә зијалылар, чиновникләр, таҹирләр, мө'минләр мүһитиндә јетим ушагларын һалына галан јеканә адам лалдыр. Нә үчүн? Чүнки, бу лал һәм дә кардыр, чүнки бу кар зәнк сәсини, јә'ни мүасир буржуа шүарларыны ешитмир, чүнки бу кар азан сәсини, јә'ни дин нүмајәндәләринин һијлә вә јаланыны ешитмир, чүнки бу карын нә килсәдә, нә мәсчиддә, нә ҹәмијјәти-хејријјә ичласында, нә тиҹарәт идарәсиндә бир шеји вар. Чүнки бу лал шәхси-мәнфәәтини күдмүр. Буна көрә дә тәмиз инсанлыг һиссләрини итирмәмишдир. Бу адам, вәтәндашы, һәмчинси олан ушагларын пәришанлығына јаныр, онлара бачардығы көмәји едир.

Бу символик әсәрдә Ҹәлил Мәммәдгулузадә мүасир буржуа вә хырда буржуа мәдәнијјәтчилијинин пучлуғуну, бу мәдәнијјәтин халг илә олан әлагәсини, даһа доғрусу, әлагәсизлијини вермиш, јүксәк бәдии бир мәнзәрә чәкмишдир. Бурада әдибин үрәјини ағрыдан, һеч бир заман јадындан чыхмајан бәшәри дәрдләр верилмишдир.

Рәсми мәтбуатда, идарә, мәктәб, саир мүәссисәләрдә нә чүр тәдбир, тәшәббүс десән вар, анҹаг мөһтаҹ адамлар, јетим, јурдсуз, кимсәсизләрә гајғыдан әламәт дә јохдур. Бөјүк әдиб мүлкәдар, буржуа әхлагындакы вәһши тәбиәти, инсанлар илә е'тинасыз, амансыз рәфтары реал һәјати фактларла көстәрмәк истәмишдир. Кимсәсиз ушаглара анҹаг мүасир рәсми мүһит вә еһкамдан узаг, әсил инсани һиссләри һәлә корланмамыш адамлар гајғы вә мәрһәмәт һиссилә јанашырлар. Һамы үчүн дәһшәт, фәлакәт кәтирән мүһарибә сәһнәләринә дә истисмарчылар бир фүрсәт, газанҹ мәнбәји кими бахырлар.

Зәһрабәјимин оғланлары да белә, бу мәнзәрәдә көрдүјүмүз, јүксәк инсани һиссләрдән мәһрум охумушлардандыр.

Бунларын һәрәси бир «елм саһиби»дир, һәрәси бир пешә саһибидир; амма онларын һеч бири бир **инсан,** бир **вәтәндаш,**

һәтта бир аилә үзвү олараг, бир өвлад олараг, бир гардаш олараг адам дејилдир. Әксинә, бунлар, зәрәрли адамлардыр. Бунлар инсани һиссләрдән мәһрум, күтләшмиш, анчаг шәхси мәнфәәт илә јашајан түфејлиләрдир. Бунлар халгынын, аиләсинин, анасынын, бачысынын, торпағынын нанкору, дүшмәнидирләр.

Тәсадүфи дејил ки, әдиб, вәтән вә халг азадлығы тәрәннүм едән «Анамын китабы» әсәрини «мүсават» заманында **1919-чу илдә** јазмышдыр вә мәһз бу әсәриндә масгалы буржуа зијалыларыны ифша етмишдир. Чүнки сөздә халг адындан, Азәрбајчан адындан данышан, һәгигәтдә исә Азәрбајчаны империалистләрә сатан, халгын әсарәтини әбәдиләшдирмәк истәјән, вәтәнә, ана торпаға хаин чыхан әксингилабчы зијалылар о дөврдә кениш мејдан алмышды.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин классик бојаларла тәсвир етдији сәмәд ваһидләри, мирзә мәһәммәдәлиләри, рүстәмбәјләри «мүсават» парламентинин һәр ичласында, һәтта бу ичласларын рәһбәрлијиндә көрмәк оларды.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирик комедијалары, хүсусилә, бир үчлүк силсиләси тәшкил едән «Өлүләр», «Данабаш кәндинин мәктәби», «Анамын китабы» драматуркија тарихимиздә јүксәк пилләә сајылыр. Бу әсәрләр нәинки идеја, мәзмун е'тибарилә, һәм дә драматуржи гурулуш, техника, бәдии сәнткарлыг е'тибарилә биткин әсәрләрдир. Бу әсәрләрин мүәллифи Молјер, Гогол, Мирзә Фәтәли кими классикләр сәвијјәсиндә дуран бир драматургдур. Чәлил Мәммәдгулузадә өз комедијаларында әсасән көһнә дүнјаны, дурғун јекнәсәк, донмуш бир һәјаты тәсвир етмишдир. Обломовларын, маниловларын һәјаты кими Шејх Нәсруллаһын, Газынын, Мирзә Мәһәммәдәлинин, Сәмәд Ваһидин һәјаты да јекрәнк иди.

Белә бир аләми драматик кәркинлик, интизар, һәрәкәт, мүнагишәләрлә тәсвир етмәк олдугча чәтиндир. Бурада сәнәткар мүстәсна бир гүдрәт саһиби олмалыдыр, ән надир бир үсул тапмалыдыр ки, бу «өлүләр» аләмини һәрәкәтә кәтирсин вә бу аләмин механизмини ачан бәдии бир ачар тапсын.

Мирзә Чәлилин комедијаларында һәрәкәт үстүнлүјү, мүнагишә, кечидләр, васитәли хасијјәтнамәләр, динамик мүкалимәләр, тәһлили суал вә хитаблар чохдур вә маһарәтлә јарадылмышдыр. Бу әсәрләрдә артыг бир сөз тапмаг мүмкүн олмадығы кими, нагис бир епизод да тапмаг мүмкүн дејилдир Мүбаризәләр, мүнагишәләр, интригалар гәһрәманын башында, талејиндә елә чәмләнмишдир ки, һадисәнин бир әсәр јох, һәгигәтән баш вермиш фактик бир әһвалат олмасына инанырсан. Драматик үсуллар, кечидләр, һәрәкәтләр әһвалатын тәбиилијини позмур, әксинә, бу тәбиилијин өзүндән доғур. Шејх Нәсруллаһ, чамааты гәбристанлығa апаранда тамашачы јүксәк бир интизар кечирир. Тамашачы, өлүләрин дирилмәјәчәјини билир. Бир тәрәфдән дә чамаатын бу е'тигад илә гәбристанлыға кетмәсини көрүб өзү-өзүнә суал верир: «Көрәсән инди нә олачаг?» Өлүләр дириләси дејил. Шејх дә ағыллы, чохбилмиш, һијләкәр адамдыр. О, аферистдир. Бош јерә бу гәдәр адамы мәзарлыға гачырмаз. Орада гызарачағыны дәрк етмәмиш дејил. Бәс елә исә бурада мәсәлә нечә гуртарачаг.

Бурада һеч кәсин зеһнинә кәлмәјән бир һадисә баш верир: һеч кәс ирәли јеријиб өз өлүсүнүн дирилмәсинә разы олмур. Нә үчүн разы олмурлар? Бунун сәбәбини Искәндәр чох јахшы сөјләјир вә ораја јығыланларын ријакар симасыны ачыр.

Ејнилә дә «Анамын китабы»нда гардашларын мүбаризәси көзләнилмәз вә маһир бир үсул илә һәлл олунур. Гардашлар евдә бир-бири илә аз гала әлбәјаха вурушдуғу, бир-бирини парчаламаға һазыр олдуғу һалда, полис мә'муру ичәри кириб, ахтарыш апарыр ки, «сиз гардашлар әлбир олуб һөкумәти јыхмаг истәјирсиниз...»

Мирзә Чәлилин комедијаларында әһвалат ачы күлүш, мә'налы күлүш јарадан мәһз белә бәдии үсуллар, контрастлар, кинајәләр, надир драматик вәзијјәтләрлә инкишаф едир.

Әдибин инсан сурәтләри чох үмумиләшдирилмиш, ичтимаисијаси чәһәтдән чох ишләнмиш сурәтләрдир. Драматуркијамызда бир сыра сурәтләр вар ки, өз-өзлүјүндә мүвәффәгијјәтлидир вә јаддан чыхмыр. Анчаг бу сурәтләр мәһдуд вә дар бир даирәдән кәнара чыхмыр вә тәсәввүрү мәшғул етмирләр.

Мирзә Чәлилин јаратдығы сурәтләр белә дејил. Биз Шејх Нәсруллаһы танyјырыг вә бир тип олараг бәјәнирик. Лакин алдығымыз тә'сир, **Шејх Нәсруллаһ** илә мәһдудлашыб галмыр. Биз Шејхин архасында **бүтүн бир аләм, бир дүнја көрүрүк.** Шејхин шәхсијјәти вә мачәрасы бүтүн мүсәлман дүнјасынын фачиәсини, мөвһумат, хүрафат аләмини, дини тәһәккүмүн мүдһиш мәнзәрәләрини чанландырыр.

Еләчә дә бизим диггәтимиз Күлбаһарын шәхси симасында дајаныб галмыр. Күлбаһары танымагла биз изтираблар чәкән вәтәндашларымызы, вәтәнимизи танyјырыг, ону алгышлајараг вәтәни, јүксәлмәкдә вә күчләнмәкдә олан вәтәни алгышлајырыг.

Бу бәдии үмумиләшдирмә Мирзә Чәлилин комедијаларыны әдәбијјатымызда һәмишә јашадачагдыр.

Мирзә Чәлилә типләрин ачыг вә мүстәгим хасијјәтнамәси верилмир, О, һеч бир гәһрәманыны тә'рифләмир. Һеч бир мәнфи сурәти писләмир. Онун јолу һәмишә **мә'чаз, бәдии ләһвә, тәфәккүр, кинајә вә тә'риз јолудур.** Һадисәнин, мүбаризәнин өзү елә јолларла давам вә инкишаф едир ки, тәзә дә, көһнә дә, фәрәһ дә, кәдәр дә, көзәл дә, кифир дә, јахшы да, пис дә, чәсур да, горхаг да, чаһил дә, мүнәввәр дә ајдын кө-

рүнүр. Хасијјәт, пислик, јахшылыг бу адамлара кәнардан вурулан мә'на дејил, бу адамларын бүтүн **һәрәкәтләрини, ишләрини, данышыгларыны, фикирләрини истигамәтләндирән дахили бир гүввәдир.**

Бу гүввә илә чыхыш етдикләринә көрә дә адамлар тәбии, һәгиги олурлар. Мирзә Ҹәлил үслубунда һәгигәтпәрәстлик, үмуми, һаким истигамәт олмагдан башга ән кичик фактларын тәсвириндә, һәр бир инчә вә ҹүз'и ифадә, ејһамда да өзүнү көстәрир.

III.

Мирзә Ҹәлил нәсрдә гыса, мә'налы, психоложи һекајәнин бөјүк устасыдыр. Онун һекајәләриндә објектив, ширин, мүлајим, шад бир нағыл үсулу вар. Охуҹусуну һадисәјә, әһвалата еlә бағлајыр ки, мүәллиф јада дүшмүр, мүәллиф көрүнмүр. Демәк истәдикләринин һамысыны һәјата, објектив һәгигәтә дедирдир; һәјати факт, һадисәләр илә дејир. Охуҹу онун әсәриндәки әһвалата һәмишә һәгигәтдә олмуш бир һадисә кими бахыр. Толстој реализмин мүһүм шәртини бунда көрүрдү: охуҹу һадисәни, тәсвир вә хасијјәтнамәни охујанда демәлидир: доғрудан да белә олар, ајры ҹүр ола билмәз.

Мирзә Ҹәлил әсәрләри бу шәртә тамамилә ујғун әсәрләрдир. О, бир һадисә, бир тип васитәсилә охуҹуну бөјүк бир аләмә бағлајыр, ону дүшүнмәјә мәҹбур едир. Бәнна вә мө'мин уста Зејналын («Уста Зејнал») әталәтини бүтүн бир дүнја кими көстәрир. Худајарбәјин азғынлығыны, нә вахт вә ким тәрәфиндән исә халгын бојнуна гојулмуш мүдһиш зүлм-ганун һөкмүндә тәсвир едир. Зејнәбин фаҹиәси илә инсаны ағладыр. («Данабаш кәндинин әһвалатлары»).

Ҹәлил Мәммәдгулузадә бизим реалист һекајәчилијин бинасыны гојмушдур. Онун һекајәләри нәинки XX әср әдәбијјатымызда, һәтта үмумијјәтлә, нәсримиздә ән јүксәк мөвге тутмагдадыр.

Биринҹи дәфә әдәби дил илә данышыг дили арасындакы сәдди чыхан, һәјат вә мәишәт лөвһәләрини нәсрә мөвзу едән, «сечилмиш», фөвгәл'адә шәхсијјәтләри дејил, **ади, һәгиги, күтләви** адамлары, башга сөз илә десәк, «кичик» адамлары бәдии әдәбијјата лајиг көрән, бәдии тәсвирдән сүн'и бәзәји, ујдурманы атан; һәјаты бәдии тәфәккүрүн јеканә әсасы, мәһәк дашы сајан Ҹәлил Мәммәдгулузадә олмушдур. Онун һекајәләриндә кечмиш Азәрбајҹан мәишәтиндән верилән лөвһә вә сәһнәләр, һәр шејдән әввәл, өз һәгигилији, инандырыҹылығы, тәбиилији илә охуҹуну валеһ едир. «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Уста Зејнал», «Почта гутусу», «Гурбанәлибәј», «Рус гызы», «Иранда' һүрријјәт», «Атлар дајанды» вә с. һекајәләр бәдии нәсримизин ән көзәл нүмунәләри сајылмагдадырлар.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары» әслиндә мәзәли бир һекајәдир. Бурада Мәһәммәд Һәсән әминин, касыб, авам, мө'мин бир кәндлинин Кәрбәлаја кетмәк үчүн бәсләјиб-һазырладығы ешшәјин итмәк маҹәрасы нәгл олунур.

Анҹаг бу, һадисәнин заһири вә әһвалат тәрәфидир. Бу әһвалатын арасында әдибин дәрин мә'налы истеһзасы, аҹы көз јашлары көрүнүр. Әдиб сағ икән нәшр етдирмәдији бу һекајә һаггында белә дејир:

«Миладын мин сәккиз јүз доxсанынҹы илләриндә Неһрам кәндиндә мүәллим олдуғум вахт кәндлиләримиздә гәрибә һаллар көрәрдим вә көрдүкләрими јазыја көтүрәрдим.

«Данабаш кәндинин әһвалаты» сәрлөвһәдә Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјинин итмәјини биринҹи дәфә һекајә сурәтиндә јаздым. Бурада рәвајәт олунур ки, нә төвр Данабаш кәндинин јүзбашысы Худајар коха Мәһәммәд Һәсән адлы бир фәгир кишинин ешшәјини апарыб, шәһәрдә сатыр вә пула орада бир өврәт сиғә еләјир. Вәһалонки, Мәһәммәд Һәсән әми вар-јохуну сатыб, бу ешшәји алмышды вә бир ајын мүддәтиндә бәсләјирди ки, миниб кетсин Кәрбәла зијарәтинә».[1]

Әдибин биринҹи һекајәси олан бу әсәрдә реализм, һәјат һәгигәтинә пәрәстиш ән гүввәтли ҹәһәтдир. Мәһәммәд Һәсән әминин башына кәлән бу күлмәли, һәм дә ағламалы маҹәра, чох мараг, мәзә илә охунур.

Һәр сәһифәдә инсанын додағы гачыр, тәбәссүм едир, күлүрсән. Ејни заманда аҹыјырсан, тәәссүф едирсән. Мәһәммәд Һәсән әминин башына кәлән әһвалат, күлмәли бир маҹәра дејил, әслиндә јаныглы бир фаҹиәдир. Бу елә фаҹиәдир ки, јалныз Мәһәммәд Һәсән әминин дејил, минләрлә фәгир, јохсул кәндлиләрин башына кәлир. Бу елә бир фаҹиәдир ки, јалныз Данабаш кәндиндә јох, о заманки Азәрбајҹанын бүтүн кәндләриндә, һәтта бүтүн ислам дүнјасында баш верирди. Вә белә фаҹиәләрин беш-он ил дејил, мин ил боју давамы нәтиҹәсиндәдир ки, Мәһәммәд Һәсән әмиләр елә јазыг, зәваллы вә күҹсүз, көмәксиз бир вәзијјәтә дүшмүшдүр. О, бу фаҹиәни бир фаҹиә кими гәбул етмир, «гәзаву-гәдәрин» иши кими, тәбии гануни бир һадисә», алнына јазылмыш гисмәт кими гәбул едир вә сусур.

Бу һекајәдә зүлм вә һагсызлығын, феодал зоракилијинин нә дәрәҹә һаким олдуғу вә мүлкәдарларын буржузијанын дин вә шәриәт хадимләри тәрәфиндән неҹә виҹдансызҹасына мүдафиә олундуғу чох дәрин вә инандырыҹы бир тәбииликлә тәсвир олунмушдур.

Реализмә ејни сәдагәти әдибин сонракы һекајәләриндә дә көрүрүк.

---

[1] Ҹәлил Мәммәдгулузадә — «Тәрҹүмеји-һалым», Әсәрләри, II ҹилд, 1936, сәһ. 549.

«Уста Зејнал» шәрг эталәтинин тимсалыдыр. Уста Зејнал өз тәбиәти е'тибарилә тәмиз вә салим бир кишидир. Өз әмәји илә доланан вә анчаг буна көз тикән, касыб вә јохсул һәјаты илә кифајәтләнән бир фәһләдир. Онун шәхси тәбиәтиндә, бир инсан олараг пис, чиркин бир хасијјәт јохдур. Анчаг онун бәласы авамлығында, мө'минлијиндә, садәлөвһлүјүндәдир. О, моллаларын ахирәт вә чәннәт вә'дләринә инанмышдыр. О, бүтүн кафирләрин «чәһәннәм әһли», олдуғуна инаныр, она көрә дә өзүнү пәришан, јохсул, чыр-чындыр ичиндә олса да, һәр һансы бир ермәни хозејининдән «артыг» билир. Гапысында чалышдығы Муғдаси Акопа мәһәл гојмур, «кафирликдә, донуз эти јемәкдә «иттиһам» едиб она күлмәк истәјир.

«Уста Зејнал» һекајәси техника, сәнәткарлыг чәһәтдән дә чох мүкәммәл вә нүмунәви бир әсәрдир. Әһвалат драматик бир кәркинлик илә инкишаф едир. Хозејин тәләсир, евини тә'мир етмәк, охумагдан гајыдан оғлуну тә'мир олунмуш отагларда гаршыламаг истәјир. Уста Зејнал бу вәзифәни өһдәсинә көтүрмүшдүр. Анчаг хозејин нә гәдәр тәләссә дә Уста Зејнал ишләмир. Күндә бир нечә саат ишә кәлир вә өз шакирди Гурбан илә лағ-лағы сөһбәт едиб вахт кечирир. Хозејин һирсләнәндә уста Зејнал һеч е'тина етмир:

—«Горхма—дејир—хозејин, нә иш вар ки, гуртарарыг...» о бири тәрәфдән дә хозејинин оғлу телеграф чәкдирмишдир ки, јолдајам.

Давам вә инкишаф едән бу зиддијјәтин һарада, нечә вә нә илә һәлл олуначағыны охучу көзләјир. Бурада һеч вахт бизим зеһнимизә кәлмәјән вә күман едилмәјән бир чыхыш нөгтәси вардыр ки, һадисәнин чох көзәл һәлл олунмасына хидмәт едир. Уста Зејнал, ермәни күпәсиндә су кәтирән шакирд Гурбана ачыгланараг әсәбиләшир, иши тәрк едәрәк, чыхыб кедир.

—Гурбан, аллаһ сәнә лә'нәт еләсин. Ермәнинин күпәсиндә су кәтириб кәч гајырдын вә дүнја-аләми мундар еләдин, аллаһ сәнә лә'нәт еләсин!

Бу финалда нәинки зиддијјәт көзәл һәлл олунур, һәм дә Уста Зејналын сәчијјәси тамамланыр. Бу сон һәрәкәти онун бир мө'мин, бир мүтәәссиб олараг инкишафыны көстәрир.

Мирзә Чәлилин һекајәләриндә бир биткинлик, мүхтәсәрлик, јығчамлыг, мә'на үстүнлүјү вардыр ки, бүтүн классик нәсримиздә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир. Бу һекајәләр, бә'зән бөјүк бир роман, чилд-чилд әсәрләр гәдәр мә'налы, әһатәедичи вә күчлүдүр. Чәлил Мәммәдгулузадә нәсри өз көзәл хүсусијјәтләри илә әдәбијјатымызда мәшһурдур. Бу бөјүк бир әдәби мәктәб тәшкил етмәкдәдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәбијјатымызы инкишаф етдирән, Азәрбајчанда реализми, јени, јүксәк мәрһәләјә галдыран бир сыра орижинал вә көзәл сәнәткарлыг хүсусијјәтләри вардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирасы јени вә хүсуси бир хассә дашыјыр. Онун сатирасында тәнгид, ачы күлүш вә истеһза илә јанашы дәрин **фәлсәфи фикир** вардыр. О, охучуну мүтәәссир етмәклә кифајәтләнмир. Бу тә'сир илә ону дүшүнчә, тәфәккүр аләминә, ичтимаи һадисәләрин маһијјәтинә вармаға чағырыр. Онун тәнгиди күлүшүндә дәрин ичтимаи мә'на вә мәзмун вардыр.

Әдибин сатирасында көһнә дүнјанын чиркинликләрини дујан, бу чиркабын гурбанларына ағлајан һәзин бир лирика дујулмагдадыр. «Өлүләр» пјесиндә Искәндәрин өз бачысы Назлы вә гардашы Чәлал илә данышыглары, Күлбаһарын монологлары, «Ики гардаш», «Ики алма», «Ики балынч» һекајәләриндәки дәрин, психоложи тә'сир бу лирикаја парлаг бир мисал ола биләр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јуморунда исә әксинә, ширин бир фәрәһ сәсләнмәкдәдир. «Гузу», «Почта гутусу», «Уста Зејнал» һекајәләриндә бу фәрәһ даһа ајдындыр; чүнки бу үсулда әдиб ән чох мүсбәт адамлары, һәјат, әмәк адамларыны, кәндлиләри, фәһләләри, сәнәткарлары күлүш објекти етмишдир. Бу зүмрәдән оланлар нә гәдәр авам, садәлөвһ олса да, әдиб онлары мәһәббәтлә, һөрмәтлә тәсвир едир. Онларын тәнгидини дә күлүш, зарафат јолу илә верир.

Мирзә Чәлил бәдии тәсвирдә һадисә, факт вә инсанлары мүгајисә үсулундан истифадә етмәји чох севир. Уста Зејналы **муғдиси** Акоп илә, фанатик **Мәшәдини Иванов** илә («Рус гызы») мәһкум **мүсәлман гадынларыны** ингилабчы **декабрист гадынлар** илә контрастда алыб көстәрир. Контрастлы лөвһәләр реализм үчүн чох мәгбул, мүнасиб үсулдур. Бурада ичтимаи сәһнә **әјаниләшир.** Рәнкләр, сәсләр, мүнасибәт вә көрүшләр өз-өзүндән ашкара чыхыр, ајдынлашыр. Даһа классик шәрг ше'риндә, мәсәлән, Сә'дидә олдуғу кими, дидактикаја, моизәјә, риторикаја имкан, еһтијач галмыр. Әдиби дүшүндүрән мәтләбләр өзү-өзүндән әјаниләшир. Охучуда дәрин инам, е'тигад јараныр.

Бу јарадычылыг үсулундан әдиб бүтүн жанрларда (драма, нәср, фелјетон...) кениш истифадә едир. Бу чәһәтдән онун совет дөврүндә јаздығы «Трактор вә Әли шиәси» адлы публисист әсәри («Молла Нәсрәддин» журналы, 1927, № 27) чох сәчијјәвидир. Бурада мүасир техникадан, онун тәсәррүфатда тәтбигиндән сөһбәт кедир. Хыш илә трактор, техник илә авам мүсәлман, Әли шиәси мүгајисә олунур:

«Трактор ибарәтдир еләә бир машындан ки, онун далына бир нечә котан дәмирини бағлајырсан, бир саатын мүддәтиндә аз галыр бир десјатин јери әкиб чыхсын баша.

Əли шиəси дə ибарəтдир елə бир јаранмышдан ки, онун кечə-күндүз фикри-зикри чəннəтин гəбзини моллалардан јалварыб истəмəкдир.

Инди мəн истəјирəм охучуларымыза үзүмү тутуб, онлара бир белə суал верəм:

— Аја, бир кəс ки, фикриндə гоја јухарыда əрз етдијим ики шеји бир-бири илə јапышдыра, јə'ни трактор илə Əли шиəсини бир-бири илə гоншу едə, аја бунлар бир-биринə јапышар, ја јох?

Мəн дејирəм: јапышмаз.

Вə əкəр сəн десəн ки, «јапышар», кəрəк сүбут көстəрəсəн.

Амма мəним сүбутум вар.

Сүбутум будур ки, Əли шиəсинин артыг вахты јохдур: оруч-намаз, шəккијјат, һəчч, мəһəррəм, сəфəр вə рəбијəлахир.

Аллаһ бəрəкəт версин «хыш» дəмиринə: кечирдирсəн бир ағачын башына, бағлајырсан боз өкүзүн далына, аздан-чохдан бир гəдəр јери чызырсан, гајыдыб кəлирсəн евинə вə умудуну бағлајырсан һəмин аллаһа ки, истəсə, инсаны јох јердəн дə дөвлəтли едə билəр.

Амма ди кəл бу зəһирмар трактора: əввəл кəрəк бунун дилини билəн ола. Мө'мин Əли шиəсинин вахты һарадан ола билəр ки, онун фəндини өјрəнсин вə Əли шиəсинə јарашармы пак ислам əлини тракторун мурдар јағы илə мурдарласын? Əли шиəси ки, өмрүндə бир тахтаја бир мисмар чалмағы адəт етмəјибдир, о нечə тракторун бир лахлајан јерини, бир сынан һиссəсини тə'мир етсин? Вə бундан сонра да тəəччүб етмəк олармы ки, Азəрбајчанда ишлəмəкдə олан үч јүз тракторун бир чоху «уста вə устаханаларын» јохлуғундан, һəрəси бир јердə «јан үстə јатыб палчыға батыб» галыбдыр.

Нə трактор, нə механик вə нə техник? Сəн нə техникадан данышырсан, амма мəн дə сəнин чавабында Ислам ахирəззəманын зүһурундан данышырам. Сəн кəнд əһалисинин тəсəррүфатыны гүввəтлəндирмəк мəгсəдилə онлары машынлашдырмагдан данышырсан, амма мəн мəһəррəмүл-һəрамын јавыглашмасындан данышырам.

Мəни чох бəркə гыснама, гадан алым! Мəнə чох да трактор-зад əл вермəз: чүнки мəним вахтым чох əзиздир.

Аллаһ бəрəкəт версин хыша, чүтə вə кази-аһəн дəмиринə, чүнки мəн Əли шиəсијəм» (сəһ. 748—749).

Бу сатирик очеркдə, кичик бир фактын тимсалында бөјүк, зиддијјəтли бир алəм верилир. Трактор јени техниканын, тəрəггинин, мəһсулдар иш үсулуну тəмсил етдији кими

Əли шиəси дə фанатик дүнјанын, мүсəлманчылығын, авамлығын, тəнбəллијин тимсалыдыр. Бири инсанлығы инкишафа, икинчиси керијə, эталəтə чəкир.

Əдиб кичик тəбии, əјани лөвһə јаратмагла охучуну дүшүндүрүр, һəм һиссинə, һəм мə'нəви алəминə тə'сир едир.

Ч. Мəммəдгулузадəнин реализми дəрин көклү бир реализмдир. Тəрəфкирлик **һəр бир** əсəринин **маһијјəтиндə** олса да, **һеч бир** əсəрин **заһириндə** нəзəрə чарпмыр. Əн јүксəк кин вə əдалəт бəслəдији дүшмəнə гаршы һеч бир ачы, мəнфи сөз ишлəтмəдији кими, əн чох севдији, идеализə етдији досту да гуру, чыплаг сөз илə мəдһ, тə'риф етмир. Əдиб һəр ики һалда бир јол илə, **һəгигəти көстəрмəк**, һəјаты олдуғу кими **тəгдим** јолу илə, реализм јолу илə верир.

О, истəр тəсвир үсулунда, истəр күлүшүндə чанлы халг дилиндəн, ел мисалларындан усталыгла истифадə едир. Ондакы күлүш, руһ е'тибары илə бизим халгын дүнја көрмүш, өмүр сүрмүш, ағсаггал, мүдрик, хејирхаһ кишилəрин, Низами əсəрлəриндə («Искəндəрнамə», «Једди көзəл») көрдүјүмүз нурани гочаларын һикмəтли сөһбəт, нəсиһəтлəрини хатырладыр.

Əдибин һеч бир əсəри, һеч бир бəдии тəсвир үсулу бизи јормур вə тəкрар дејилдир. Онун һекајəлəрини охујанда биз өзүмүзү никбин, тəчрүбəли, е'тибарлы, шəн бир ел бабасынын јанында, онун сөһбəтини динлəјəн мəгамда дујуруг. Һəр дəгигə додағымыз гачыр, күлүрүк. Бу күлүш бизи чиддијјəтдəн узаглашдырмыр, даһа да чиддилəшдирир; һəјат һадисəлəринə гаршы көзүмүзү ачыр, бизи дүшүндүрүр, чох мəчһул вə гапалы мəтлəблəрдəн акаһ едир. Чох узагларда, галын китабларда ахтармаға чəһд етдијимиз нечə-нечə ичтимаи суалларымыза, һəр саат ичəрисиндə јашадығымыз, бизи əһатə едəн ади һəјат һадисəлəриндə чаваб олдуғуну көрəндə хошһаллашырыг. Биздə һадисəлəрə, əтрафымыза даһа дəриндəн нəзəр јетирмəк еһтијачы вə һəвəси ојаныр.

Ч. Мəммəдгулузадə, əсринин сəчијјəви типлəр силсилəсини јаратмышдыр. Онун јаратдығы сурəтлəри үч група бөлмəк олар:

Биринчиси көһнə дүнјанын адамлары, феодал-патриархал адəт вə əн'əнəлəри тəмсил едəн, бу адəтлəрдəн дөрд əлли јапышыб галан мүһафизəкар руһанилəр, бəјлəр, мүлкəдарлар, һачы вə кəрбəлајылар, јаланчы интелликентлəр вə саирəдир. Шејх Нəсруллаһ, Гурбанəли бəј, газы, Худајарбəј, Пирвердибəј, Сəмəд Ваһид вə с. бу силсилəдəндирлəр.

Əдиб нифрəт бəслəдији бу типлəрин зүлм, ситəмини, бəд əмəллəрини, чиркин мə'нəвијјатыны габарыг көстəрир. Он-

лары бәшәријјәтин, тәрәггинин дүшмәнләри кими дамғалајыр.

Икинчи дәстәјә дахил олан инсанлар биринчиләрин әксинә олараг јенилик һисси илә аловланан, көһнә һәјат, гајдалардан гылынч кими сыјрылыб чыхмаг истәјән, өмрүнү көһнәлик илә мүбаризәјә верән јени адамлардыр. Искәндәр вә Күлбаһар бу нәсилдәндир. Әлбәттә бу адамлара бугүнкү тәләбләр сәвијјәсиндән јанашанда көрәрсән ки, там мүсбәт вә идеал инсанлар дејилдир. Әдиб бунлары мәһз реалист планда, тарихи инкишафда, кечмиш дүнјанын мүбаризәләриндә доғулуб јетишән, һәлә көһнәлијин чәнкәлиндән хилас ола билмәмиш адамлар, јенилик уғрунда мүбаризәнин илк гурбанлары кими вермишдир. Бу адамларын кәләчәјә доғру истигамәтләнән арзулары, һәјата никбин бахышлары, мүгәддәс арзу вә идеаллары габарыг көстәрилир.

Үчүнчү дәстә чаһаншүмул мүбаризәнин һеч бир гүтбүндә дура билмәјән, көһнә ганун вә гајдаларын мәнкәнәсиндә сыхылыб әзилән, һүгугуну, инсанлыг мүгәддәратыны итирән, әсасән мәзлумлар, мәһрумлар күтләсини тәшкил едән адамлардыр. Мәһәммәдһәсән әми, Зејнәб, Гурбан, Заман, Назлы, Новрузәли, Уста Зејнал, Зәһрабәјим вә гејриләри бу групун нүмајәндәләридирләр.

Һәјатда да, әдибин әсәрләриндә дә бунлар чохлуг тәшкил едирләр. Бу адамлар өз тәбиәтләри е'тибарилә дахилән, мә'нәви чәһәтдән тәмиз вә саф адамлардыр. Бир инсан олараг, һәмишә тәгдирә лајигдирләр.

Анчаг бунлар бәдбәхтдирләр, мүбаризәдә ачиздирләр. Синифли чәмијјәтин гудуз, дәһшәтли ганунлары бунлары мәнкәнәјә салыб әзмиш, хырпаламыш, истисмарын, дин тирјәкинин сајәсиндә лап күтләшмишләр. Бә'зән дә мүбаризә һиссиндән тамам мәһрумдурлар. Ја дин, ја адәт бунлары о гәдәр әсарәт вә мәһрумијјәтдә сахламыш, о гәдәр дурғун, өлкүн, мәһбус һәјата алышдырмышдыр ки, бунлар бир сәс ешитдикдә ваһимәјә дүшүр, бир ишыг көрдүкдә јанғын зәнн едиб сонра ичиндән хата чыхар» дејиб гачырлар. Бунлар башлары үзәриндә һәмишә јумруг көрмүш вә она көрә дә чәсарәт етмәјән, һәтта залимдән белә мәрһәмәт уман адамлардыр. Бунлар өз дост вә дүшмәнләрини јахшы танычаг, синфи шуур дәрәчәсинә галхмамышлар. Әдиб бу адамлара күлдүјү кими, онлара ачыјыр, үрәји јаныр. Бу силсиләнин тәсвириндә әдиб өз демократизмини, халг һәјатынын ағыр ишкәнчәли мәнзәрәләрини көстәрир, реализмин бүтүн бојаларыны мәһз мәсәләнин маһијјәтинә сәрф едир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин сәрт, ифшачы реализми дил, үслуб мәсәләләриндә дә өз гүдрәтини сахлајыр. О, халис, доғма, әлван образлы, ширин Азәрбајчан дилиндә, бә'зән лап чанлы данышыг дилиндә јазыр. О, заманәсинин китаб, рәсми мәтбуат дилинә зиддир. О, әсәрләриндә әкинчинин, фәһләнин, халгын чанлы дилини әсас көтүрмүш, о, чох заман дилчиләрин, әдәбијјатчыларын ганун сајдығы бир сыра рәсми гајдалара гәти зидд олмушдур.

Бә'зиләри буну әдибә гүсур тутурлар. Һалбуки, Ч. Мәммәдгулузадә буну **билә-билә** едирди. Халг дилини, күтләнин чанлы ифадә, данышыг хүсусијјәтләрини чох севдијиндән вә о заманкы сәрф-нәһвин зәнкин халг дили хәзинәсини һәлә тамам әкс вә изаһ етмәкдән узаг вә ачиз олдуғуну дујдуғундан бу јолла кедирди. О, халгын тәбии, сәлис, мәзмунлу, чох әлван вә мүрәккәб дил, ифадә хүсусијјәтләрини бир инчи кими тапыб мүһафизә етмәк тәрәфдары иди. Мәһз буна көрә дә әсәрләрини мүасир гәзет вә китабларын әһатә едә билмәдији бу дилдә, халгын данышыг дилиндә јазырды.

Бөјүк әдибин бүтүн әсәрләриндә халг руһу һакимдир. Онун китаблары халг мә'нәвијјатынын мүчәссәмәсидир. Бу әсәрләр һәм мәзмун, һәм шәкил е'тибарилә Азәрбајчан халгынын һәјатыны, мәишәтини, халгын инсанпәрвәрлик, мүбаризә, әмәк ешги, мәһәббәт дујғуларыны, јенилијә доғру мејлини, инкишаф, сәадәт, чәмијјәти хилас етмәк, милли гардашлыг, бир-биринә көмәк, мәдәнијјәт уғрунда чалышмаг кими јүксәк кејфијјәтләрини ифадә едән өлмәз бәдии таблолардыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин реализми бөјүк бир әдәби мәктәбдир. Гуртулуш, азадлыг, демократизм, маарифпәрәстлик фикирләри бу мәктәбин башлыча идеја вә мәзмунуну тәшкил едир. Бу хүсусијјәтләр һәмин мәктәби заманәнин ән габагчыл сәнәт мәктәби сәвијјәсинә галдырды. М. Ә. Сабир, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, М. Ә. Мө'чүз кими әсрин бөјүк әдәби спмалары бу мәктәбә мәнсуб адамлардыр. Бунларын һәр бириндә «Молла Нәсрәддин» реализми услубунун хүсусијјәти бу вә ја башга дәрәчәдә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир.

Мирзә Чәлилин реализми бир тәрәфдән һәјатдан гидаланыр, матералыны азәри халгынын мүасир мәишәтиндән алырды, икинчи тәрәфдән М. Ф. Ахундовун јолу илә кедәрәк, бөјүк рус реализминин (Крылов, Гогол, Л. Толстој, Чехов, Салтыков-Шедрин) зәнкин тәчрүбәсиндән истифадә едир, јә'ни, һәјат вә шәраитдә тәнгиди реализми инкишаф етдирирди. Мирзә Чәлилин бир сыра гәһрәманлары бу вә ја башга чәһәтдән рус реалистләри, хүсусилә, Гоголун типләри илә сәсләшир. Гоголун Хлестакову («Ревизор») Шејх Нәсруллаһ илә («Өлүләр»), Башмачкини («Шинел») Уста

Зејнал илә («Уста Зејнал»), Мәһәммәд Һәсән әми илә («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), «Чертокутскини («Коласка»), Гурбанәли бәјлә мүгајисә етмәк олар. Көһнә дүнјанын бу адамлары миллијјәт, пешә, дин чәһәтиндән башга-башга олсалар да, ја хасијјәт, ја әгидә, ја тале чәһәтдән «гоһумлуглары» вардыр. Бунларын тәсвиринә сәрф олунан бәдии бојалар һәмрәнкдир. Мирзә Чәлил Толстој, Гогол кими бөјүк рус реалистләрини јүксәк гијмәтләндирирди. Онлар һаггында хүсуси мәгаләләр јазыр, әсәрләрини тәрчүмә едир[1]. Онларын гәләм гүдрәтини тә'рифләјирди[2].

Мирзә Чәлил дә Толстој, Гогол кими һәјата ајыг бахан, охучусуну ајылтмаға чалышан, һәјат һәгигәтини үстүн тутан, чәсарәтлә тәнгид едиб инандыран әдиб иди. Онун реализминдәки бәдии үсул вә мәзијјәтләр орижинал, јенидир. Бөјүк бир әдәби нәсил—јени һәјат вә чәмијјәт, коммунист әхлагы јолунда мүбаризә апаран совет сәнәткарлары севимли әдибин зәнкин ирсиндән һәмишә өјрәнмиш вә өјрәнирләр.

IV.

Реалист һекајә жанры әдәбијјатымызда тәзә һадисәдир. Бунун чәмиси бир әсрлик јашы ола, ја олмаја.

Доғрудур, үмумијјәтлә, һекајә, епик тәсвир олуб. Нағыл, әфсанәләрин тә'сири фарс, әрәб мәнбәләриндән тәрчүмәләр характериндә «Һүсејн Кәрд» әһвалаты, «Чеһил тути», «Хавәрнамә», «Тә'бири-хаб», «Бәхтијарнамә» вә саирләри, һабелә Бакыхановун «Китаби-Әскәријјә»си әсил мә'насында епик тәсвир, хүсусилә, һекајә сајыла билмәз. Гутгашынлынын «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым»ы һеч ана дилиндә јазылмајыб, М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и мәшһур реалист һекајәдир ки, тәәссүфләрлә дејирик, онун да тәмасы тарихдәндир, дили гәдим јазыларын дили кими әрәб-фарс тәркиб, ифадәләри илә долудур. Кечән әсрдә рус әдәбијјатында роман нечә тәзә вә сүр'әтлә инкишаф едиб диггәти чәлб едән жанр идисә, ијирминчи әсрин әввәлләриндә биздә һекајә дә елә реализми тәмсил вә тәчәссүм етдирән характер бир жанр иди.

Әсримизин әввәлләриндә, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә мәтбуатын јајылмасы илә, ичтимаи мүнасибәтләрин сүр'әтләнмә, кенишләнмәси илә әлагәдар олараг башга өлкәләрдә олдуғу кими бизим вәтәнимиздә дә күнүн вачиб, чанлы, мүасир мәтләбләрини реалист планда тәсвир, тәһрир зәрурәти күчләнмиш, гәзет, журналларын сәһифәси бу сәнәтә чох вә сәхавәтлә ачылмышдыр. Өз гәләмини мүасир мүбаризәләрдә ишләтмәк, үрәјинин дәрдини јазмаг үчүн васитәләр арајан бөјүк реалист, демократик әдибимиз Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә Тифлисдә јаздығы илк һекајәсинин тарихчәсини белә данышыр:

«Бурада Мәһәммәдгулубәј, бир аз о үздән-бу үздән сөһбәт едәндән сонра мәним кејфими сорушду вә буну да сорушду ки, тәзә јазы-позудан јанында бир шеј вардырмы?...

Бир ај бундан габаг тәзә јаздығым «Почт гутусу» һекајәсинин әл јазмасы голтуг чибимдә иди... Голтуг чибимдән дәфтәрчәни чыхартдым вә узатдым језнәмә тәрәф, о да дејәсән јухуда иди вә јухудан ајылан кими куја хаһи, нә хаһи әлини узатды вә дәфтәрчәни алды вә көнүлсүз јавашча ачды вә истәјирди охусун вагон кирди гаранлыг лағыма Хүласә.

Бир вахт јадымдадыр, көрдүм ки, Мәһәммәдгулубәј өзү-өзүнә күлүр бахдым ки, «Почт гутусу»ну охујур. Бурада мән көрдүм ки, бу һекајәчијим гајнымын хошуна кәлир вә күлә-күлә мәнә деди:

— Сән бу һекајәни чох јахшы јазмысан!

Бу сөзләри дејәндән сонра јенә охумағында вә охуја-охуја күлмәјиндә давам едирди. Бу һекајәмин сәбәбиндән мән һәмин бу мүсафирәтимдә Тифлисдә азарлыны апардыгда даһа Јеревана гајыдыб кәлмәдим вә Тифлисдә галыб сонра да һәмишәлик тифлисли олдум...»[1].

Авам, лакин сәмими, сәдагәтли, зәһмәткеш бир кәндлинин камил характерини верән бу «Почт гутусу» әдибин илк кичик һекајәси олса да һәлә о заман (1904) охучуларын диггәтини чәлб етмиш, шөһрәт газанмышды.

Сонрадан Мирзә Чәлил, «Молла Нәсрәддин» журналынын нашри илә мүвази, һәмин журналын мүәјјән нөмрәләринә әлавә шәклиндә тәмасы вә материалы мүсәлман һәјат вә мәишәтиндән көтүрүлмүш, бир-бириндән көзәл һекајәләр јазыб нәшр едир, охучуларыны севиндирирди. «Уста Зејнал» (1906), «Иранда һүрријјәт» (1906), «Гурбанәлибәј» (1907), Никаранчылыг» (1916) бу силсиләдәндир.

«Никаранчылыг» бу силсиләнин ахырынчы һәлгәси иди. Демәк олар, бу һекајәдән сонра, 1923-чү илә гәдәр, јә'ни мүһарибә вә ингилаб илләриндә әдиб, һәмин жанра мүрачиәт етмәмишдир. Онун һекајәләринә бир дә биз ингилабдан сонра «Јени јол», «Мaариф вә мәдәнијјәт», «Коммунист» сәһифәлә-

---

[1] «Зәһмәт, нахошлуг вә өлүм» «Шәрги Рус», 1904, № 7. (Толстојун лекендасындан тәрчүмә).

[2] «Гогол»—Молла Нәсрәддин», 5 апрел, 1909, № 14 (чидди мәгалә).

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд. Бакы, 1936, сәһ. 488.

риндә раст кәлирик ки, совет дөврүнүн мәһсулу олан әввәлки ширин үслубуну, сәласәт вә тәравәтини сахлајан әсәрләр, һәјәт, 1928-чи илдә Октјабр ингилабынын 10 иллији мүнасибәтилә нәшр олунан «Бәлкә дә гајтардылар» китабында топланмышдыр. Әсримизин әввәлләриндә, хүсусән, ингилабын илк илләриндә, үмумијјәтлә, һекајәјә олан марагдан башга Мирзә Чәлилин һекајәләринә олан марагы ајрыча гејд етмәк лазымдыр.

Бунун сәбәбләрини мүхтәсәр дә олса көстәрмәк олар. Мә'лумдур ки, схоластик шәрг әдәбијјатында шаһлар, ханлар, хаганлар, пејғәмбәрләр, имамлар, мүгәддәсләр һаггында дүзәлән вә јајылан әфсанә, мәрсијә, әсатир, нағыл, дастан, мәнгәбәләрин сајы-һесабы јохдур. Тамамилә фөвгәлтәбии, хәјалат, хурафат аләминдән данышан белә нағыллар, охучу вә динләјичини бездирмиш, јормушду.

Мирзә Фәтәли Ахундовун, Сабирин Мирзә Чәлилин әсәрләриндә бирдән-бирә ачылан һәгиги һәјат мәнзәрәләри Азәрбајчан охучулары үчүн јени бир кәшф, (чанлы) тәравәтли бир аләм олду.

Охучу көрдү ки, бурада өвлијадан, зәнбијадан, һуридән, мәләкдән, чиндән, шәјатиндән јох, ејни һәгиги һәјатдан, чанлы инсанлардан сөһбәт кедир. Охучу «Почт гутусу»нда Новрузәлинин сәркүзәштиндә өз мүасирләрини, ара-сыра раст кәлдији, көзү илә көрдүјү, шәхсән таныдығы, дујдуғу, дәрдләринә шәрик олдуғу адамлары көрүб, севинирди.

Реалист һекајәләр охучуну дини мөвһумат, хурафатдан хилас етмәкдән башга бир дә әфсанәви аләмләрдән јерә ендириб ону һәм күлмәјә, һәм ағламаға, һәм дә дүшүнмәјә, өзүнү әһатә едән ичтимаи мүнасибәтләри јохламаға чағырырды.

Почт гутусу чох кичик бир әһвалатын тәсвиридир. Анчаг бу әһвалат ујдурма, мө'чүз, һәдис дејил там **һәјатдыр.** Бәзәк-дүзәксиз, тәмтәрагсыз чыплаг бир һәгигәтдир. Һәгигәт олдуғу үчүн дә охучуну тәәччүбләндирмир, көзүнү ачырды. Охучу бу әвам кишинин сәркүзәштиндә өз һәјатыны, өз күзәраныны, өз дост вә дүшмәнини көрүр. Көрүр ки, тәбиәти илә зәһмәт адамы, зилләт чәкән, вәфалы, сәмими бир кәндли олан Новрузәли авамлығы учундан нә мүсибәтләрә дүшүр, нә мәһрумијјәтләрә дүчар олур. Бунлар, Новрузәлини мәһкум едән бу мүнасибәтләр нә гисмәтдир, нә гәзавүгәдәрдир. Нә дә ганундур, бунлар зәһмәт адамларына сонрадан гурулан тор, маниәдир. Бунлардан гачмаг, үзүлүшмәк, хилас олмаг тәмамилә мүмкүндүр

Охучу ашкар көрүр ки, бөјүк әдиб балача бир сәһнәдә өз вәтәндашларыны әвамлыг, чәһаләт јухусундан ајылтмаг үчүн чох мүһүм мәтләбләр ачыр вә кинајә дили илә бунлары данышыр.

Ширин, ибрәтли, мәзәли бир сөјләмә тәрзи илә верилән мәктуб мачәрасы бир тәрәфдән дәрин мараг доғурурса, икинчи тәрәфдән охучунун зеһнинә тә'сир едир. Бир нәфәр дә охучу тапылмаз ки, бу һекајәни охујуб күләндән сонра фикрә кетмәсин, кечмишдә Азәрбајчан кәндлисинин ачыначаглы талејини дүшүнмәсин.

Мәшһур совет әдиби Мариетта Шакинјан бу һекајәни Аврупа сәпкисиндә јазылан чилд-чилд романларла мүгајисә едәрәк дејир:

«Охучунун көрдүјү кими һекајәнин сүжети јумористикдир, күлүш доғурмалыдыр. Анчаг дәрин мәзмун, әһвалатын кедишиндән көзләндији кими күлүш һисси јох, даһа дәрин тә'сир— һәјәчан, гәзәб сарсынты, үмумиләшдирмә тә'сири доғурур...

Һекајәни охујандан сонра биз көзүмүзү јумуб, һекајәдәки сурәтләрин характеристикасыны, теманын дәринлијини, әсәрдәки, һәјәчаны тәсәввүр едә биләрик. Бүтүн бунлар сөздә, заһири шәкилдә тәсвирдә јох; чох заман киноекранда инсанлар вә һиссләрин көстәрилдији кими мәһз мүстәгим һәрәкәтдә характеризә едилир».

Мирзә Чәлил темаларыны һәјатдан, үмумијјәтлә һәјатдан, тарихи һәгигәтләрдән чох **мәһз бу күнкү һәјатдан,** халгынын, вәтәнинин, вәтәндашларынын күзаран, мәишәтиндән көтүрүрдү.

Даһа доғрусу бу мәишәтин өзү әдиби һәјәчана кәтирир, јазмаға, «үрәјинин дәрдини демәјә» мәчбур едирди:

— «Тифлисин Шејтан базарында раст кәлдијим ислам аләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым,
Ахыры бир кушеји-диварә јаздым дәрдими!

Ахырда мән көтүрдүм бир һекајә јаздым. Јаздым ки, бир бәдбәхт мүсәлман зәһмәткеш ки, онун ады уста Зејналдыр. О гәдәр дини чәһаләтә чумубдур ки, бу чәһаләтин бәрәкәтиндән һәмишә зәһмәтдәдир. Көрүрдүм ки, моллалар бу бичарә уста Зејналы баша салыблар ки, дүнјада бир **тәмиз** вар, бир дә **мурдар.** Тәмиз одур ки, битли, сиркәли дә олмуш олса анчаг е'тигадча мүсәлман олсун. Әли шиәси олсун вә мурдар одур ки, чох пакизә вә тәмиз дә олмуш олса, вә бу дәгигә тәмиз бир һамамдан да чыхмыш олса, бир сурәтдәки, о, мүсәлман дејил ермәнидир, рус вә күрчүдүр, о адам мурдардыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы» китабы, Бакы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 196—197).

Мән дә кағыз тапа билмәјиб диварын сәһифәләрини гәнимәт билирдим ки, орада уста Зејналын бәдбәхтлијини тәсвир едим вә һаман мин доггуз јүз бешинчи илин јај фәслиндә «Уста Зејнал» һекајәсини јаздым»[1].

Мирзә Ҹәлил бу заман минләрлә мөһтач, кимсәсиз, мәзлум инсанларын әһатәсинә дүшмүш бир мүтәфәккирә бәнзәјирди. Ону әһатә едән мүһит вә инсанлар, санки она мүрачиәт едир, тә'кид илә ондан көмәк истәјирдиләр.

Көрдүјү ағыр ичтимаи фәлакәтләри, дәһшәтли сәһнәләри гәләмә алмаг истәјирди:

«Еј јазыг Иран фәһләләри, ач вә мәзлум әмәкчи халгы өз башыныза топлајын «онлара сөјләјин ки, «бүтүн Русијада әмәкчи халг ајаға галхмыш вә бөјүк бир гүввә һалында топлашараг, бу күнәчән алтында инләдији зүлмү өз үзәриндән атмышдыр. Орада өз јерли фәһләләринизә јетирин ки, онларын Русијадакы јолдашлары онлара салам көндәрирләр. Әкәр онлар бурадакы јолдашларынын јолу илә кетмәк истәсәләр, Иран залымлары, ханлары, ағалары, моллалары, әрбаблары, шаһзадәләри вә саирләри тәрәфиндән онларын бојнуна салынмыш бојундуруғдан азад олмаг истәсәләр, әкәр онлар өз инсан һүгугуну мүдафиә етмәк вә азад нәфәс алмаг истәсәләр, о заман онларын Русијадакы јолдашлары, јадикар олараг онлара өз бајрағыны вә бу бајрагда јазылмыш мүгәддәс шүары верәрләр. Гој мәзлум вә бәдбәхт Иранын зәһмәткеш халгы бу шүары охусун:

«Бүтүн өлкәләрин јохсуллары, бирләшин
Гој охусунлар вә бирләшсинләр!»[2]

Биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә едилән бу мүрачиәтдән ајдын көрүнүр ки, бөјүк әдиб јазычылыг, мәтбуат ишинә идеја, **мәсләк, ингилаби мәгсәд** иши кими бахырды. Гәләми силаһа чевирмәк, зүлм вә ҹәһаләт әлејһинә бир мүҹаһид кими вурушмағы зәрури сајырды.

Мирзә Ҹәлилин әдәбијјатын јүксәк ичтимаи мәгсәди, идејалылығы һаггындакы бу бахышы өтәри олмамыш, һәмишә әсас истигамәт олмушдур. Онун реализминдәки башлыча хүсусијјәтләрдән бири кими гијмәтләндирилмәлидир. Онун бөјүк, кичик һәр бир әсәринин әсасына, ичтимаи, сијаси **мәгсәд,** ајдын **идеја** гојулурду. Белә бир шәраитдә әдибин тема үчүн башга бир јерә, китаба, ја тарихә мүрачиәт етмәјә нә еһтијачы вар иди. Бөјүк әдиб көрүрдү ки, бу ҹәһаләт, зүлмәт дүнјасындан пәрдәләри көтүрмәк, адамларын көзүнү ачмаг үчүн бир јох, јүзләрлә мүҹаһид әдиб гәләми, ити көзләр лазымдыр. Чох

---

[1] Ҹәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд, АДУ нәшријјаты, 1961, сәһ. 826.

[2] Ҹәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд. сәһ. 499—500.

тәбии иди ки, әдибин лап илк һекајәләриндән мәтбуат вә охуҹулары јени вә гүдрәтли бир гәләм саһибинин әдәбијјат сәһнәсинә чыхдығыны севинҹлә гаршыладылар. «Уста Зејнал» һекајәсинин нәшриндән бир нечә ај сонра демократик тәнгидчи Фиридунбәј Көчәрли һәмин әсәрә хүсуси бир мәгалә һәср етмишди. Фиридунбәј Мирзә Ҹәлилин һекајәләриндә ән гүввәтли вә үстүн ҹәһәтләрдән бирини—**һәгиги реализм** үслубуну көрүр вә јүксәк гијмәтләндирирди:

Мирзә Ҹәлил кичик һәҹмли нәср әсәрләриндә **бөјүк** мәтләбләр гојурду. Ади, садә сөјләмә, данышыг үслубунда чох **бөјүк мәтләбләрдән** сөз-сөһбәт ачыр, мүасирләринин диггәтини ҹәлб едир, зеһинләри, мүһакимәләри силкәләјиб һәрәкәтә кәтирирди. Мирзә Фәтәли Ахундов драма сәнәтини тәблиғ едәндә, вәтәндашларыны схоластикадан, «Күлүстан», «Зинәтүл мәҹалис' ән'әнәләриндән үз дөндәриб јени, Авропа сајағы әдәбијјат јаратмаға чағыранда јалныз мәсләһәт илә кифајәтләнмир, тәҹрүби олараг драма сәнәтинин нүмунәләрини јарадырды вә өзүнүн дедији кими бир «әндазә», өлчү верирди.

Драма сәнәтиндә бу өлчүнү Мирзә Фәтәли верирдисә, реалист һекајә сәнәтиндә һәмин әндазәни Мирзә Ҹәлил верирди. Әсримизин әввәлләриндән башлајараг 20-чи илләрин ахырына гәдәр әдибин јаратдығы әллијә гәдәр һекајә јени әдәбијјатымызын ән гијмәтли инчиләриндән сајылыр. Бу һекајәләр јалныз «әндазә» олмагла галмајыб өз дөврүндә халг һәјатынын ҹанлы лөвһәләрини әкс етдирән **јүксәк идејалы, бәдии әсәрләрдир.**

Темасы мүасир һәјатдан, һәгиги ичтимаи мүнасибәтдән көтүрүлән бу һекајәләрин һәр бириндән әдибин бәдии сәнәткарлыг мәһарәти, халгынын дәрд вә еһтијаҹларына чарә арамаг ҹидди-ҹәһди, вәтәндашларыны гәфләт јухусундан ајылтмаг тәдбирләри јени вә орижинал бир шәкилдә мејдана чыхыр.

Әдибин һекајәләрини мәзмун вә үслубуна көрә ики гисмә бөлмәк олар. Портрет һекајәләри вә һадисә һекајәләри.

Биринчи һекајәләрин әксәријјәти («Уста Зејнал», «Гурбанәлибәј». «Почт гутусу». «Рус гызы», «Зыррама»...) биткин инсан характеринин тәрсиминә һәср олунмуш әсәрләрдир.

Бу һекајәләрдә башлыча мәзмун әсәрин әсасына гојулан әдәби гәһрәмандыр. Бу гәһрәман, тип ичтимаи ҹәһәтдән нә гәдәр ејибли, мә'нәви ҹәһәтдән нә гәдәр кичик, ејбәҹәр олса да бир хүсусијјәтә көрә бәдии тәсвирә објект олмушдур. Она көрә ки, әдибин күлмәк истәдији бүтүн феодал дүнјасы вә мүсәлман ҹәһаләтини тәҹәссүм етдирән шәхсијјәтдир. Уста Зејнал да, Гурбанәлибәј, Худајарбәј, гәссаб Мәшәди Рәһим дә белә характер адамлардыр.

Бунлар, көһнә дүнјаја ачылан бир пәнҹәрә кими әдибин илһам фанарына һәдәф олмушлар.

Уста Зејнал кимдир? Истисмарчыдырмы? Јох! Мүфтәхордурму? Јох!

О, Зәһмәткешдир. Тәбиәти е'тибарилә дә тәмиз адамдыр. Бир кәсә пислик истәмәз, һамыдан да јахшылыг көзләјәр. Анчаг әдибин дедији кими бәдбәхтдыр. Бу бәдбәхтлији илә демәк олар ,минләр, јүз минләри тәмсил едир. «Дини чәһаләтә чуммасы», өз мәнлијини, инсани һејсијјәт, кејфијјәтини итирмәси сајәсиндә күлүнч бир мәхлуга чеврилмишдир. Онун бүтүн мә'нәви аләми, мүһакимә е'тигадлары бир-бирилә вурушан ики гүтбә топланмышдыр: Пак—мурдар.

Бу мәфһумлар да уста Зејналын зеһниндә әсил мә'на вә маһијјәтини итирмишдир. Бу мө'мин кишинин е'тигадыны бүтүн варлыг, бүтүн һәјат башгалашдығы кими бу мәфһумлар да башга мәзмун кәсб етмишдир.

Уста Зејнал пуч дини е'тигадын мәфтуну, әсиридир. Бу е'тигад илә өјүнүр вә буну тәблиғ етмәји өзүнә виҹдан вә иман борҹу сајыр. Шакирди Гурбан илә сөһбәтиндә бир чанлы, дүшүнҹәли инсаны јох, шүуруну итирмиш, мөвһуми һадисәләри тәкрар едән бир туту гушуну көрүрүк. Она тапшырылан тә'ҹили иши бир кәнара гојуб Гурбан илә ҹәннәт—ҹәһәннәм хулјасына ујмушдур. Әли иш тутмур, чүнки фикри ајры јердәдир:

«Гурбан, тәглидин кимәдир?

Хозејин, нијә сизин падшаһыныз јохдур?».

Ев саһиби тә'мир ишинин кечикдијини көрүб һөвсәләдән чыханда, ачыглананда уста дөшүнә дөјүб белә ҹаваб верир:

— Үрәјиви нијә сыхырсан, хозејин, ҹанын сағ олсун, бу нә ишди ки, мән сабаһа гуртара билмәјим? Һеч үрәјиви сыхма аллаһ кәримдир. Үрәјиви бир аллаһа бағла ки, јери-көјү јох јердән хәлг әдибдир. Әјәр аллаһын илтифаты олса, белә иш олмасын ки, он белә иш олсун, бир дәгигәдә гуртаррам. Әјәр олмаса даһа мәним күнаһым нәдир?» (сәһ. 183).

Бурада уста Зејнал данышыр, анчаг күман едирсән ки, бүтүн мүсәлман ахунд вә мүҹтәһидләри данышырлар. Чүнки уста Зејнал дүнјада һәр шеји—сәадәти дә, фәлакәти дә, гәләбәни дә, гисуру да гисмәтә бағлајыр. Инсанын алнына нә јазылыб о да олачаг. «Гисмәтдән артыг јемәк олмаз». Евин тә'мири дә, «гүдрәтдән» нечә тә'јин олунуб, елә дә баша чатачаг, јохса ишләмәјин, тәләсмәјин мә'насы вә әһәмијјәти јохдур.

Уста Зејнал она көрә белә диләнчи көкүнә дүшмүшдүр ки, зәһмәт, чалышмаг илә күзаран, сәадәт газанмаға инанмыр, талејини көјләрдән умур. Халис бир мөмин кими бүтүн «үмидини јери-көјү јохдан јарадан бир аллаһа» бағлајараг иши әјләнҹәјә чевирир, Муғдусу Акопун тә'мир ишини позур. Устанын шүуру да, иш стили дә мүсәлман адәт вә зеһнијјәтини дүрүст тәмсил едир. Уста Зејналын характеринә бәләд олмаг,

о дөвр мүсәлман аләминин фәлсәфәсинә, мә'нәвијјатына бәләд олмаг демәкдир. Устанын ишә мүнасибәти дә сәчијјәви бир мүсәлманын мүнасибәти демәкдир.

Еләҹә дә Гурбанәлибәј, кечән әср Азәрбајҹан јалтаг мүлкәдарларын, памбыг бәјләринин, пешхурд бәјбиткин сәчијјәсини верир. Бир тәрәфдән ловға, о бири тәрәфдән мискиндир. Гурбанәлибәј вәзифәлиләр, мә'мурлар јанында түлкүдүр, заһирдә күбар, әслиндә кәдасифәт, вәһшидир. Нөкәр, гуллугчу јанында әждаһаја, пәләнкә дөнүр, өзүнүн мәнлији олмадығы, бөјүкләрдән, һәр ҹүр тәһгир, сөјүш гәбул етдији үчүн, гапысында чалышан зәһмәткеш кәндлиләрә гаршы да һејвани, әхлагсыз рәфтар едир. Бу да уста Зејнал кими бөјүк бир зүмрәни, иҹтимаи аләми тамамилә тәмсил едир. Чар мә'мурлары јанында сүләнән, рүтбә, медал көзләјән сатгынлардан биридир. Әхлагсызлығы илә нәинки аилә јанында утанмыр, әксинә, синәсинә дөјүб өјүнүр.

Бөјүк әдиб һәмин биткин характерләри јаратмагла, кечән әср феодал дөврүнүн рәзаләтләрлә долу фаҹиәли, һәм дә күлүнч, дәһшәтли мәнзәрәләрини ҹанландыра билмишдир. Әлван типләр силсиләси, иҹтимаи зиддијјәтләрин габарыг көрүнмәси ҹәһәтиндән «Данабаш кәндинин әһвалатлары» даһа чох материал верән әсәрдир.

Бу әсәр јалныз нәсрдә дејил, үмумән јени әдәбијјатымызда Азәрбајҹан кәнди вә кәндлиси һаггында ән камил әсәрдир. Буна верилән ад (Данабаш кәнди) чохмә'налы вә символик бир аддыр. Бу јалныз Худајарбәј кими кәндхудалары, рүшвәт үчүн, ше'ријјәти, «мүгәддәс» ислам ганунларыны ајаглајан газылары дејил, ҹәһаләтә, гәфләтә чуман кәндлиләри дә сәҹијјәләндирир. Мәһәммәдһәсән әми нә гәдәр јохсул, јазыг, кимсәсиз олса да өз талејини, ниҹатыны көјләрдән, дин вә шәриәт еһкамындан көзләјир. Она көрә дә вар-јохуну топлајыб Кәрбәла зијарәтинә тәдарүк көрүр. Бу мәзлум кишинин әвам хәјаллары мүгабилиндә Худајарбәј кими әждәһа дајанмышдыр. Худајарбәј дә мүсәлмандыр, Әли шиәсидир. Анчаг о Мәһәммәдһәсән әми кими ахмаг дејилдир о, дин, шәриәт еһамына, зијарәтә, зәвварә ојунҹаг кими бахыр. О, бу гафил кәнддә атыны ојнадыр, шәриәт еһкамындан да өзү вәһши еһтираслары үчүн истифадә едир.

Онун дул гадын Зејнәбә көзү дүшмүшдүр. Намуслу, исмәтли бир гадын олан Зејнәбин јола кәлмәдијини көрәндә Худајарбәј бүтүн имканларыны ишә салыр.

Мәһәммәдһәсән әминин зијарәтә кетмәк үчүн бәсләдији ешшәји кәтириб шәһәрдә сатыр вә пулуну газыја рүшвәт верир.

Главаңын јасавулу Зејнәбә хәбәр кәтирир:

«Хала, глава, Худајарбәјин шикајәтинә көрә оғлун Вәлигулуну тутуб гатды дама. Мәни көндәрди сәнә хәбәр верим ки, сән Худајарбәји разы еләмәјинҹә оғлуну дамдан чыхармајачаг, вәссалам!».

Бу дәһшәтли хәбәрдән сонра јетимләри илә дахмасында сызылдајан Зејнәбин һалы даһа да хараблашды:

«Инди бәс Зејнәб башына нә күл әләсин. Инди бәс Зејнәб башына һаранын дашыны салсын, јазыг арвад, кечәни сәһәрә кими ағламагла кечирди».

Худајарбәјин вәһши еһтирасы учундан аиләләр, арвадлар, ушаглар ичинә дүшән вај-шивәни тәсвир едәндән, бу јаныглы мәнзәрәләри көстәрәндән сонра әдиб инҹә вә кәсәрли кинајәләрлә һадисәни мә'наландырыр: «Инди, сөз јох, кәнардан бахан Худајарбәји мәзәммәт еләјәр. Амма хејир, бурада әсла вә гәт'а мәзәммәт јери јохдур. Әјәр дураг инсафынан данышаг, һаггы итирмәјәк, кәрәк һеч Худајарбәји күнаһкар тутмајаг. Доғрудур, бу гилү-галын һамысына баис Худајарбәјди, Амма, Худајарбәјин мәгсәди о дејил ки, халгын евинә мә'рәкә салсын, Худајарбәјин тәк бирҹә мәгсәди вар. Онуң мәгсәди мәһз Зејнәби алмагды.. Худајарбәј Мәһәммәд Һәсән әминин ешшәјини о гәсдинән сатмады ки, Мәһәммәд Һәсән әминин еви јас евинә дөнсүн вә Мәһәммәдһәсән әми Кәрбәла зијарәтиндән галсын.

Хејир, аллаһ еләмәсин! Худајарбәј ешшәји о сәбәбә сатды ки, она беш-алты манат пул лазым иди. Пул да ондан өтәри лазым иди ки, бир кәллә гәнд вә бир кирвәнкә чај алачаг иди. Гәнди вә чајы да ондан өтәри алырды ки, газыја верәчәк иди»[1].

Мирзә Ҹәлил бу дәһшәтли һадисәләр һаггында заһирән гәзәбли бир сөз ишләтмир, әксинә, сакит, мүлајим, тәмкинли тәсвир үсулу илә кедир. Әслиндә исә тәсвир шиддәтли кинајә, гәзәб, нифрәт һисси илә долудур. Бурда ики гүтб: **залым** вә **мәзлум, гудуз истисмар илә там мәһрумијјәт, зоракилик** илә кимсәсизлик гаршы-гаршыја гојулмушдур.

Кәндә матәм салан Худајарбәј башыны јумшаг јасдыға гојуб раһатча хорулдаја-хорулдаја јатыр. Анҹаг кимсәсиз гадынлар, кишиләр, јетим ушаглар һавејла чәкирләр.

Әдибин гәзәб һисси илә һадисәјә вурдуғу нәтиҹә дә беләдир:

«Инсафнан десәк, Худајарбәјин бурада һеч бир күнаһы јохдур. Чүнки о Зејнәбә евләнмәк истәјир, евләнмәк дә шәриәтдә мәғбул бир ишдир!».

Бу нәтиҹә јалныз Данабаш кәндиндә вә Худајарбәјин ишләринә дејил, бүтүн феодал дүнјасына, ислам дини еһкамына, ејбәҹәр шәриәт гајда-ганунларына верилән кәскин бир иттиһамдыр!

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә —Әсәрләри II ч., Бакы, 1936, сәһ. 57—58.

Әдибин реалист тәсвириндә бәдии контрастлар јаратмаг бир үсулдур: Бир иҹтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсанын сәҹијјәсини мүәјјән етмәк үчүн әдиб ону һәмҹинс олан һәм дә тәмамилә тәзад тәшкил едән башга бир иҹтимаи сәһнә, һадисә вә ја инсан илә гаршылашдырыр вә бу мүгајисәдә өзүнүн мәгсәд, мәрамыны ифадә етмиш олур.

Әдибин реализминдә биринҹи тәнгид вә сатира һәдәфи мүсәлман дүнјасы, ҹәһаләт вә хурафатдыр. Бу сәһифәләри «һәмишә Аврупа мәдәни аләми—мүтәрәгги милләтләрин мәишәт, адәт вә гајдалары илә мүгајисәдә көтүрүр.

Хүсусилә, бу контрастлы тәсвирләр әдибин портрет һекајәләриндә, ҹәһаләт дүнјасыны ифша едән әсәрләриндә даһа чох, күчлү вә әјанидир.

«Уста Зејнал» һекајәсиндә фанатик, мө'мин вә буна көрә дә һәјатда шикәст, әлил вәзијјәтиндә олан уста илә мәдәни, мә'рифәтли, ишкүзар муғдусу Акоп мүгајисә едилир. Уста Зејнал нә гәдәр диндардырса, Акоп һәјат, иш адамыдыр. Уста авам, ҹаһил, Акоп охумуш, мә'рифәтлидир. Уста тәнбәлдир, Акоп букүнкү ишини сабаһа гојмајан, вердији сөзә әмәл едәндир. Уста лағлағыдыр, өз ишини гојуб ҹәфәнкијјат илә мәшғул олур. Акоп исә ағзы бүтөв, һеч кәсин ишинә гарышмајан әдәбли адамдыр.

Ејни тәзадлы сәһнәни биз «Рус гызы» һекајәсиндә көрүрүк. Таможна мә'муру Ивановун мәдәни аиләси илә тиҹарәтчи Мәшәди Гуламһүсејн бурада мүгајисә олунур, тәзад тәшкил едир.

Ивановун аиләси мәдәни, мә'рифәтли, мүасир гајдалар илә јашајан, достлуг, гоншулугда һөрмәт, нәзакәт көзләјән, өз халгынын адәтләрини сахлајан бир аиләдир. Мәшәди Гуламһүсејн бу аиләјә јол тапмышдыр. Анҹаг чиркин мәгсәд үчүн, кишинин 16 јашлы гызына көзү дүшдүјү үчүн бураја кедиб кәлир:

«Мән дурдум күчәнин ортасында вә көрдүм ки, кәлән он алты—он једди јашында бир рус гызыдыр. Бир гәдәр диггәт едиб көрдүм ки, вагиән чох гәрибә гызды: Уча бој, кағыз кими ағ, хејлиләтиф вә чох көзәлди. Гыз кечиб узаглашандан сонра Мәшәди Гуламһүсејн кәлди јапышды голумдан... Бахды үзүмә вә сорушду: «Нечә көрдүн?» Мән ҹаваб вердим ки, «Көзәл гызды».

Мәшәди сонра дөшүнә дөјүб өјүнүр:

«Һәмин рус гызы илә ики һәфтә бундан габаг мән еләә ширин-ширин өпүшмүшәм, нечә ки, ашиг илә мә'шуг чох илләр ајры дүшәндән сонра көрүшүб өпүшүрләр»...

Мәшәдинин бу иддасы доғру олса да чох тәәччүблүдүр. Әдиб көзәл гыз илә Мәшәди Гуламһүсејнин мүгајисәсини тамамламаг үчүн тәсвирини давам етдирир: «Мәшәди Гуламһүсејн гоча олдуғу һалда, чох да чиркин иди. Габаг дишләринин чоху дүшмүшдү, галанлары да гаралыб узанмышды. Билмәк олмурду онларын һансы үст дишләрди, һансы алт дишләрди. Мән күман едирәм ки, нәинки он алты јашында көзәл рус гызы, бәлкә алтмыш алты јашында чиркин мүсәлман арвады да бундан ијрәниб гача биләрди».

Бурада әдибин реалист тәсвириндә кәтирдији контраст јалныз ичтимаи сәһнә, тип вә мәзмунда јох, бәдии **тәфсилатда** да габарыг көрүнүр: Көзәл рус гызы, чиркин мүсәлман арвады, гоча кишинин ејбәчәр сифәти, он алты јашында кәнчин ләтиф симасы, Ивановлар аиләсинин меһрибан мүнасибәти, Мәшәди Гуламһүсејнин вәһши, һејвани һиссләри, заһирдә кишинин мөмин, «мүгәддәс» донунда көрүнмәси әслиндә исә тәәссүф етмәси:

Амма, чифајда, јашымын бу вахтында
О чүр һуриләр илә достлуг гатмаг бизә
Сөз јох, гисмәт олмајачаг, хүласә...

Көрүндүјү кими тәзад шәклиндә габаг-габаға гојулан сәһнә, факт, һадисәләр, һамысы кәлиши көзәл јох, әсәрин **идеја-мәзмуну** үчүн кәтирилир; көһнә феодал дүнјасынын, чаһил мүсәлман мәишәтинин мәнзәрәләрини габартмаг үчүн кәтирилир.

«Ики алма» һекајәсиндә јеничә ајаг тутан, јеријән бир **ушаг** илә охумушлар, заманәнин **зијалылары** мүгајисә олунур. Ушағыны кәздирмәјә чыхан ата ушаға ики алма алыр. Јолдан өтән диләнчи әл ачыб суал едәндә ата е'тинасыз олур, анчаг ушаг ики алмасынын бирини диләнчијә верир:

«Ола биләр ки, оғлум јекәләндән санра, бир пара алимләрин нәсиһәтини ешидәндән сонра онлары күчәдә көрәндә мәним кими үз чөндәрәчәкләр. Анчаг һәлә ки, инди оғлум бу ишләри баша дүшмүр вә онун үчүн дә ики алманын бирини јетим ушаға верир»[1].

Бурадакы мүгајисә даһа дәрин мә'на дашыјыр, охучуну үмумиләшдирмәјә чағырыр. Мүасир буржуа зијалылары арасында «мәдәнијјәтфрушлуг» едән, сахта нәзакәт, әхлаг адындан данышыб диләнчијә көмәк етмәји зәрәрли бир һәрәкәт сајанлар вар. Бу, һәмин тохлар, еһтијачдан хәбәрсиз гарны јоғунлардыр ки, Мирзә Чәлил бүтүн әсәрләриндә онлара күлмүшдүр. Аз јашлы, мүасир мәктәб, мәтбуат «нәсиһәтләрдән» хәбәрсиз олан ушагда инсани һиссләр даһа күчлүдүр, она көрә дә ики алмасынын бирини јетимә верир. Әдиб буржуа әхлаг вә зијалыларына ишарә илә дејир ки, ушаг бөјүјүб һә-

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә Әсәрләри II чилд. 1936, сәһ. 383.

мин китаблардан дәрс аландан сонра јәгин ки, диләнчијә көмәк етмәји гәбаһәт сајачагдыр.

Тәзадлы тәсвир Мирзә Чәлилин фелјетонларында да үстүнлүк тәшкил едән бәдии васитәдир:

«Мүсәлман милләти чох әгилли милләтдир. Чүнки бу милләтдән башга һеч бир өзкә милләт беһиштин јолуну тапа билмир. Тутаг ки, авропалылар телеграф, телефон вә радио ичад едирләр. Амма зәманики онлар беһиштин јолуну тапа билмирләр, даһа онлар нә чүрә мүсәлманлардан әгилли ола биләрләр?

Әлбәттә ола билмәзләр». «Трактор вә Әли шиәси» әсәринсәрлөвһәси ачыг-ајдын бир тәзады, һәм дә күлмәли бир тәзады көстәрир. Заһирән адама елә кәлир ки, бу мәфһумларын бир-бирилә һеч бир әлагәси јохдур вә ола билмәз. Техника аләми һара, шиә мәзһәби һара?[1]

Диггәт едәндә көрүрсән ки, бу әдибин гәсдән едилән бир тәсвир үсулудур вә сәрлөвһәнин өзүндә верилән мәзмунлу бир кинајәдир.

Мирзә Чәлилин һекајәчилик сәнәтиндә күлүш әсас бәдии рәнкдир. Бу күлүш ичтимаи мәзмунлу вә тәнгиди күлүшдүр. Бу күлүш халг идракы вә зеһнинин, гојулан мәтләбләрә халг мүнасибәтинин ифадәси вә тәзаһүрүдүр. Сабирин «Һопһопнамә»дәки күлүшү нә мәзмун вә мәгсәд дашыјырдыса, Мирзә Чәлилин көһнә дүнјаја гаршы чеврилән «Бәлкә дә гајтардылар» китабындакы гәһгәһәләр дә һәмин истигамәтдәдир.

Дедијимиз икинчи гисм һекајәләр, һадисә, мәтләб һекајәләри дә («Бәлкә дә гајтардылар», «Иранда һүрријјәт», «Консулун арвады», «Саггалы ушаг», «Гоша балынч» вә с.) Јени дәрәчә ичтимаи мәзмунлу вә сырф мәфкурәви әсәрләрдир. Анчаг бурада типләрдән әввәл һадисәнин, әһвалатын өзү мараглы вә чазибәлидир.

Сосиалист ингилабы сајәсиндә вә нәтичәсиндә өз ичтимаи, сијаси мөвгејини итирмиш, башгаларынын зәһмәтини мәнимсәмәк, бу һесаба варланмаг һүгугундан мәһрум едилмиш истисмарчы синиф нүмајәндәләри һәр күн булварда көрүшүб дәрдләшир, гәзетләрин харичи хәбәрләр кушәсини охујур, совет дөвләтинә гаршы империалист һәдәләриндән тәсәлли тапырлар. Күнүн күнорта чағы күнәши көрмәјән, ишығы данан бу јарасалар кимләрдир? Кимләрдир бу чанлы мејитләр? «Бунларын бири бакылы һачы Һәсәддир ки, ингилабдан габаг 14 карвансарасы, 137 тикилиси вар иди. Инди һөкумәт һамысыны әлиндән алыб...

Онун јанында отуран Умудбәјовун габагларда илдә јарым милјон тәкчә нефтдән мәдахили оларды. Бу тәрәфдә әјләшән,

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, 1961, с. 7117

рузнамә охујан чаван мәшһур милјончу вә ун тачири Тәләфханбәј оғлудур... Бах, мәним бу јанымда отуран да Кәнчә мүлкәдары Һачы Солтандыр ки, Николај вахтында нәр-нәр нәрилдәјәнләрди»...

Мирзә Чәлилин сатирик гәләми илә тәсвир олунан паразитләрин фачиәси, мүсибәт мәчлисләри, јас тутмалары ахырда камедија илә, күлмәли мәчлислә гуртарыр. Даһа онларын өзләри дә көзләмә вә интизардан јорулурлар. Чинки јени һәјатын инкишаф динамикасы поладдан мөһкәм мәнтиги јөз истигамәтиндә давам едир. Көһнә дүнја мүлкәдарларынын хам хәјаллары истеһза, ришхәнд васитәсинә чеврилир.

Һекајәнин ахырында әдиб бу көһнә дүнја мүлкәдарларынын хам хәјалларына күләндән, онларын заһири, дахили вәзијјәтини әлван бәдии бојаларла чәкәндән сонра белә бир үмуми, вә мә'налы нәтичә верир.

«Инди дәхи дөрд мин десјатин сулу торпағын гәдим саһибләринә гајтарылмағыны, 117 тикилинин, 14 параходун вә нефт мә'дәнләринин көһнә саһибләринә гајтарылмағыны Ваһид кими шаирләр нәзмә чәкибләр, мусиги бәстәкарлары да һаман ше'рләрин ортаја дүзүб мусигијә салыблар вә һәр зијафәт мәчлисиндә вә һәр бир тојда, гонаглыгда сазәндә вә нәвазәндәләр вә ханәндәләр дә охујурлар:

Бәлкә дә гајтардылар,

Бәлкә дә гајтардылар,

Чаванлар да «чыртмаг чыртырлар»[1]. Сазәндә, нәвазәндә, ханәндәләрин чалмағы, охумағы, «Бәлкә дә гајтардылар» ифадәсинин мәчлисләрдә комик маһныја чевирмәји совет һәјатынын көһнә гурулуша күлмәји, јенилијин көһнәлик үзәриндә гәләбәси вә тәнтәнәсидир ки, Мирзә Чәлилин бәдии күлүшү илә ајдын, көзәл шәкил гәбул етмишдир. Гочалар да, ушаглар да «бәлкә дә гајтардылар» дејиб һәр јердә ојнајыр, өлән синифләрин агибәтини севинч илә нүмајиш етдирирләр. Бу балача һекајә узун илләр боју ики зеһнијјәт, ики дүнја бахышы арасында кедән кәскин мүбаризәнин һәгиги нәтичәсини Мирчә Чәлил күлүшүнүн ајдын, мә'налы, һәм дә мәзәли, ширин үслубунда биз мүшаһидә едирик. Һәчм е'тибарилә кичик олса да бу һәкајәнин китаблар гәдәр мә'насы, әһәмијјәти вардыр. Доғрудур, бурада мүфлисләшмиш дөрд нәфәрин сурәти чәкилмишдир. Амма бунлар бүтүн бир дүнјаны, өлмәкдә олан истисмарчы синифләри тәмсил едирләр. Бунларын тәрчүмеји-һалы вә агибәти, зәһмәткешләрин ганыны соран, түфејли һәјата алышмыш олан шәһәр вә кәнд буржуазијасынын талеји үчүн чох ибрәтлидир.

---

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә, Әсәрләри, I чилд, 1958, сәһ. 529.

Тәсадүфи дејилдир ки, гырх ил әввәл јазылан бу көзәл һекајә тәзәлик вә тәравәтини инди дә сахламагда, јеничә азадлыг јолуна чыхан Асија вә Африка өлкәләриндә истисмарчы синифләрин лабүд агибәти үчүн дә гијмәтли мәнбә кими истифадә олунмагдадыр.

— Бәлкә дә гајтардылар!

Мирзә Чәлил дил һаггында үмумә мә'лум олан, реалист әдәбијјатын програмы сајылан әсил демократ фикирләрини һекајәләриндә дә сахламыш вә ахырачан јеритмишдир. Онун сөјләмә үслубу мүасирләринин чохундан ајрыдыр, халг чәбһәсини, Азәрбајчан зәһмәткешләринин доғма, садә, ширин, тәмиз дилини тәмсил едирди:

Биз «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини ачыг ана дилиндә јазмаға башладыг. Биз бу дилдә о сәбәбдән ана дили ады гојуруг ки.. Орталыға «ана» сөһбәти кәләндә биз «ана»ны» «ана» јазырыг Амма гејри-јазычыларымыз... јазыларында ана ләфзи раст кәләндә «ана» сөзү әвәзинә «мадәр» јазырлар...[1]

Әрәб вә фарс дилиндә елә бир хоруз сәси ешитмәмиш кәлмәләр вә ибарәләр ишләдирләр ки, дәхи онлары әрәб вә фарсча аз савадлылар охујуб баша дүшмүр. Вә бу ичад етдикләри гатыш-булаш дилин адыны «әдәби дил» гојуб, ачыг ана дилини чобан дили адландырырдылар».

«Сиркә» һекајәсиндә мәдәнијјәт, ана дилиндән дәм вуран, әслиндә исә гарынларыны отармаға јер ахтаран бошбоғаз зијалыларын симасы ифша олунур.

«Балыг» сөзүндәки ахырынчы һәрфин «х» илә јазылмасы мүбаһисәјә сәбәб олур вә бу мүбаһисә дә онунла гуртарыр ки, һәр ики тәрәф дарашыб иштәһа илә балығы јејирләр, сиркәни көзләмирләр.

Әсримизин әввәлләриндә гадын, мәктәб, дил, дин вә саир мәсәләләр әтрафында гәзет сәһифәләриндә мүбаһисәли, гәлиз јазылар чап олунурду вә бунларын чоху бөјүк әдибин хошуна кәлмир, истеһзалы мүнасибәт доғурурду. Буржуа мүһәррир, јазычыларынын зијанкар, халга зидд тәблиғатына ағыр зәрбә врараг Мирзә Чәлил өз һекајәләрилә сүбут етди ки, мәһз садә, ајдын ана дилиндә јазылан әсәрләрдә јүксәк бәдии сәнәт нүмунәләри јаратмаг олар вә охучуларын гәлбинә нүфуз едиб онларын һөрмәт вә рәғбәтини газанмаг олар. Әсил сәнәт халг һәјаты, халг мәишәти, халг дили, мә'нәвијјатыны, истәк вә арзуларыны камил ифадә едә билән сәнәтдир!

Мә'налы вә мәзмунлу һәјатыны доғма халгынын вә бүтүн зәһмәткешләрин азадлыг, сәадәти јолунда мүбаризәјә верән,

---

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. I ч. сәһ. 724.

әдәбиј̌јат, мәдәниј̌јәт хәзинәмизә әвәзсиз инчиләр бәхш едән бөјүк әдибимизин өлмәз әсәрләри бир әсрә јахындыр ки, охучуларын гәлбини фәтһ етмиш, узун әсрләр боју милјонларын зеһни, зәкасынын даһа да мүнәввәрлијинә, јүксәлмә вә парламасына хидмәт едәҹәкдир.

Редактору: **Ф. Һүсејнов**
Техредактору: **С. Әһмәдов**
Корректору: **Ш. Һүсејнова**

Јығылмаға верилмишдир 7/V-1966-чы ил. Чапа имзаланмышдыр 24/IX-1966-чы ил. Кағыз форматы 60×92. Чап вәрәги 4,25. Һесаб-нәшријјат вәрәги 4,25. ФГ 08815. Сифариш 111. Тиражы 2000.

АДУ мәтбәәси, Бакы, Коммунист күчәси, 6.

Мир Джалал Али оглы Пашаев

О РЕАЛИЗМЕ Дж. МАМЕДКУЛИЗАДЕ

(учебное пособие для студентов филологического факультета)

(на азербайджанском языке)

Баку—1966

1966
794